Кирило Галушко

УКРАЇНА
НА КАРТІ ЄВРОПИ

Київ
2014

УДК 355.48
ББК 68.35
Г 48

Рецензенти:
д-р іст. наук А.О. Буравченков,
д-р іст. наук Ю.І. Терещенко

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій
Національного педагогічного університету ім.М.П.Драгоманова
(протокол №11 від 15 листопада 2012 р.)

Галушко К.

Г48 Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до XX століття : науково-популярне видання / К. Галушко – К., 2013. – 143 с.

ISBN 978-966-439-691-9

Як і коли на карти Європи і світу потрапила Україна? Який простір вона обіймала в різний час? Які історичні назви наших земель змінювались протягом століть? Як спілка етнографії, статистики і географії дозволила змалювати на карті етнічний простір українців? Коли Україна як країна набула сучасних обрисів? Відповідям на усі ці питання присвячене дослідження автора, який прагнув у науково-популярній формі висвітлити низку питань, які постійно дискутуються в науці та публічному просторі України.

Видання розраховане на студентів, викладачів, усіх, хто цікавиться корінням української ідентичності, історією та географією.

Дослідження здійснено за підтримки
Канадського інституту українських студій

ISBN 978-966-439-691-9 **© Галушко К., 2013**

ВІД АВТОРА

Історична географія – цікава річ, і містить вона у собі чимало інтригуючих тем. Деякі з них інколи відверто руйнують наші сучасні стереотипи. Старі карти можуть нам відкривати цілі втрачені світи. Держави та імперії утворювалися та зникали, країни і народи змінювали свої межі і назви. Наприклад, траплялася і така штука як "створення країн". Не держав, зазначу, – саме країн. Це звучить дивно, але в останні 500 років картографи були схильні зображувати на карті Європи переважно держави: імперії, королівства, князівства. Іноді – адміністративні одиниці – як-от воєводства чи губернії. Але існували бездержавні народи, які також мусили колись потрапити на карту: ті ж українці з Україною, словаки зі Словаччиною, білоруси з Білоруссю чи естонці з Естонією. До часу цих країн на карті не існувало. Але місцеві люди хотіли, щоб на карті були не Естляндська і Ліфляндська губернії Росії – а Естонія; не Малоросія, Новоросія, Південно-західний край, Королівство Галичини і Лодомерії, коронний край Буковина, – а Україна. Але шлях цих народів на карту Європи був складним і часом тернистим.

Віддавна малювали на мапі Польське королівство, але 1795 року воно припинило своє існування внаслідок поділу між Росією, Австрією і Пруссією. Королівство, держава зникають з політичних карт, але ж країна Польща залишалася і самі поляки також. Перед картографами вставало питання: що тепер зображувати і писати на місці колишньої Речі Посполитої? Відповідали на це питання по-різному у різних країнах, позначаючи свій ін-

терес у подальших перспективах "польського питання". Потім, у XX столітті Польська держава відновиться, але на неї очікуватиме ще один поділ: у 1939 році її знищать гітлерівська Німеччина та Радянський Союз. Втім, до 1939 року і сама Варшава не була "безгрішною" (наприклад в "українському питанні"): вона прибирала з карт назву "Україна", вважаючи, що те, що ми звемо "Західна Україна" – це натомість "східні окраїни Польщі" чи "Східна Малопольща".

Деякі речі є для нас звичною даністю: наприклад образ нинішньої України на карті від часів стандартної радянської "Українська РСР і Молдавська РСР". Але сто років тому уявлення про простір і межі Росії, Польщі або України були іншими і при своїй іншості ще й дуже різними. Існували регіони, які сьогодні відсутні на карті, – наприклад Малоросія, Новоросія чи Південно-західний край. Те, що ми на карті бачимо "Україною", сто років тому офіційно було переважно "Південною Росією", при тому, що "Україна" також траплялася на цій карті – але була вона набагато меншою, ніж зараз. "Молдавія" тоді знаходилася зовсім не там, де сьогодні, а з приводу існування відсутніх взагалі на карті назв "Естонії" чи "Латвії" з вами могли б посперечатися. Щодо існування в уяві людській образів країн, держав, цивілізацій в різні історичні періоди точаться суперечки зазвичай серед дослідників "ментальної картографії". Нас же у цій книжці більше цікавить картографія "реальна" – створення географічних карт, про що тут і йтиметься.

Ми простежимо, які пригоди відбулися з назвою нашої країни на карті та місцем українців в європейській географії. Сподіваюсь, що читач дізнається чимало цікавого і зможе по новому оцінити здобутки колишніх гетьманів та модерного українського національного руху. А за умов, коли сьогодні дехто сумнівається в "легітимності" української держави чи стверджує, що "Україна не відбулася", варто зайвий раз пересвідчитися у надійних коріннях нашої ідентичності і підставах нашого простору.

* * *

У цьому дослідженні були використані джерела з фондів Канадського інституту українських студій та Університету Альберти (Едмонтон, Канада), Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Нью-Йоркської публічної бібліотеки, експозиції Віденського музею глобуса, Національного історичного музею України, Державного російського історичного музею (Москва), Національного історико-культурного заповідника "Кам'янець-Подільська фортеця", Бібліотеки ім.О.Ольжича, матеріали з колекцій автора та його колег.

Дослідження здійснювалось за підтримки Канадського інституту українських студій.

Оскільки це видання має науково-популярний характер, значний науковий апарат було опущено. Зацікавлений читач може дізнатися про основні публікації з проблематики книги з доданої вибраної бібліографії.

* * *

Автор щиро вдячний за допомогу, консультації, надання необхідних матеріалів та підтримку його роботи Богдану Кліду, Девіду Джонсу, Ярсу Балану, Джону-Полу Химці (Едмонтон), Романові Сенькусу (Торонто), Максиму Майорову (Севастополь), Інні Храпуновій (Нью-Йорк), Дмитрові Вортману, Андрію Плахоніну, Олександру Кучеруку, Дмитрові Адаменку, Олексію Курінному, Ігорю Срібняку (Київ), Андрію Галушці (Лондон), Сергію Шаменкову (Одеса), Руслану Йолтуховському (Кам'янець-Подільський), Володимиру Кришенику (Ужгород), Олегу Корнієнку (Суми) та усім добродіям й добродійкам, хто долучився до підготовки цієї книги та взяв участь у критичному обговоренні її фрагментів на Facebook.

РОЗДІЛ 1
Україна до появи України

Створення карт (або ж мапування), як і писемність, виникає не спонтанно, не випадково, а тільки тоді, коли це дійсно потрібно. Для цього необхідне складне суспільство, яке обіймає великі терени і насичене комунікацією. Комунікацією людей, товарів, ідей і, передовсім, цікавістю до нового і невідомого. Необхідні інтелектуальні амбіції, які можуть містити і банальну адміністративну необхідність полегшення контактів між віддаленими пунктами, і вишукану фантазію, яка прагне собі уявити не ближчу околицю, а увесь Великий Світ. Задля цього треба створити або потужну імперську державу, або таку культуру, у ментальності якої закладений інтерес до пізнання світу. Філософія та ідеологія якої потребують візуалізації безпосередньо непізнанного простору. Ця культура може бути пасивно споглядальною, може бути агресивною і практичною, але для створення карт, як і для будь-якої інновації, необхідний якійсь мотив, спонука.

Ближчими до нас у часі і просторі, у кого могла виникнути така мотивація, були, звісно, греки та римляни – представники античної цивілізації, яка заклала підмурівок усього сучасного світу від технологій до естетичних звичок. Вочевидь, що індійці чи китайці, араби не були дурнішими і мали чимало аналогічних або ж і кращих здобутків, але прадавні мешканці України з огляду на уперті географічні та історичні факти, перебували у колі зацікавлень саме цих "класиків усього". То ж здобутки Сходу ми поки полишимо, і дізнаємося, хто ж нас перший намалював як просторовий об'єкт.

Греки звернули увагу на українські терени не через якійсь особливі їх принади, а просто через те, що вони вигадали "географію" – "опис землі". Народ вони були зацікавлений у багатьох речах, схильний до вишуканих балачок про все на світі (філософії), далекої торгівлі та мандрівок. Ми не знаємо досі, що з пригод хитромудрого Одіссея було справжнім, але коли якійсь народ закладає у фабулу свого популярного протягом сторіч епосу далекі морські мандрівки і пригоди, то він вочевидь цікавиться далекими землями – навіть такими, у які ніколи не потрапить пересічний селюк з тихої рільничої Аркадії. Проте авантюрний і вправний торговець з припонтійського портового міста Гераклеї може туди податися і навіть, знайшовши комерційно перспективне місце, – то й оселитися за тисячі стадіїв від батьківщини, навіть у землях войовничих дикунів-варварів.

У VIII–VII ст. до н.е. розпочиналася Велика грецька колонізація, коли за двісті років Середземне море перетворилося на істинний життєвий простір існування грецької спільноти, яка поширювалася морем, і для якої саме Середземномор'я перетворилося на "*Ойкумену*" – "Заселену чи Відому землю". Це море стало осердям простору, а розходився він далі – у нетрі узбережжів. Протилежний від Еллади кінець моря – Гібралтарська протока, означена Гераклівими стовпами, була кінцем Ойкумени. Далі вже була "річка Океан", що периметром оточувала плаский диск землі. На жаль, замало відомо, як собі уявляли греки "кінець Світу", – місце, де уривається наш фізичний простір.

Тодішня географія, починаючи від її "батька" Страбона (64 р. до н.е. – 24), полягала в дійсно буквальному "описі Ойкумени": де які країни, якого вони розміру, хто там живе, які їхні звичаї та розташування. У більшій мірі це було "*етногеографією*" – просторовим описом народів. Це давало широке уявлення про світ для освіченої людини, але набагато практичнішою інструментальною річчю були для мандрівних греків "*перипли*" – лоції (сучасною

морською мовою), навігаційні керівництва з описом узбережжя і портів. І це були дійсно докладні описи, які могли сягати доволі віддалених місцин, але були вони суто словесними, описовими – без карт.

І одним із див для сучасних дослідників античних географічних знань, як вказує російський учений А. Подосінов, лишається те, що саме словесного опису тодішнім географам і мандрівникам зазвичай цілком вистачало. Ми не маємо давньогрецьких мап – ані світу, ані принаймні морського торговельного маршруту. Ми знаємо, що карти у давніх греків траплялися, але було це зрідка, і не мали вони практичного використання.

Західних європейців доби Відродження, які в усьому спиралися на античну спадщину, це вкрай дратувало. Твір іншого визначного географа Античності Клавдія Птолемея (87–165) дійшов до них і мав інструкції зі створення карт, а його описи різних земель містили їх розміри. Людина доби Відродження і Великих географічних відкриттів прагнула візуалізації, і тому "Географія" Птолемея друкувалася вже з картами, які довгий час вважалися античними. Але це було вже хоч і гарним, але усе ж доопрацюванням класики, здійсненим у XIV-XV ст.

І тут варто було б сподіватися на вкрай практичних римлян, величезна імперія яких вочевидь потребувала (як на наш погляд) карт себе. Імператор мусив орієнтуватися, де яка провінція, де який зовнішній ворог, полководці – куди рухатися у своїх походах, намісники провінцій – свої межі і краї ближчих варварів, чиновники та посланці – шляхові маршрути. Римляни, знаючи усі здобутки грецької учености, мали симпатію до практичної, літературно-цікавої, навчальної географії всупереч "науковій", яка сприймалася надто абстрактно. Римляни дійсно також займалися "описом Ойкумени", яка передавалася латиною як *orbis terrae* або *terrum* – буквально "коло земель", але у них не було практичної мотивації намалювати круглу землю (ідея її сферичності була їм відомою) –

бо ж Римська імперія і була тою "Ойкуменою сучасності". Вони повторювали у своїх уявленнях плаский диск, поділений річками та морями на три частини – Європу, Азію й Африку та оточений хвилями Океану. Тому щодо римських географічних уявлень учені пишуть про їх "хорографічність". *Хорографія* (також грецьке слово) – це опис (*відомих*) країн і земель, а *географія* – це опис *усієї* землі. Але "уся земля" – це надто абстрактне поняття, у той час коли "відомі землі" – практичне. Римська ментальність не вбачала необхідності в описі чи умоглядній реконструкції вигляду *невідомих* земель, континентів чи навіть земної кулі. Такі вправи вважалися безглуздими фантазіями.

За доби Античності північною межею східної Європи вважався Льодовитий океан, якого скоріш за все ніхто з греків та римлян безпосередньо не бачив, але його існування виходило з постулату про те, що Океан оточує земний диск з усіх сторін. Східна межа визначалася традиційним уявленням про межу між Європою і Азією по річці Танаїс (Дон), Меотійським болотам (Азовське море) та Боспору Кіммерійському (Керченська протока). З півдня, зрозуміло, вирували хвилі Понта Евксинського (Чорного моря). Великі річки нашого краю – Борисфен (Дніпро), Танаїс (Дон), Гіпаніс (Південний Буг) або витікали із внутрішніх озер (за Геродотом), або стікали зі схилів північних Ріфейських гір, які простягалися у широтному напрямі (за Аристотелем). Реальна північ східної Європи не має гірських масивів, то ж вважається, що Ріфейські гори – результат викривлених уявлень про далекий Урал. За Ріфейськими горами лежала область вічного холоду – Птерофорон. Як писав Пліній Старший (23/24 – 79), "ця частина світу знедолена самою природою, сповнена густим мороком і піддана дії страшного холоду і льодовому віянню Аквілона". "Аквілон" – це північно-східний холодний вітер, який мусив мати свою батьківщину. То ж ми перебуваємо десь у краях виходу Аквілону.

* * *

Якоїсь суттєвої цивілізаційної відмінності між Західною Європою і Східною на римські часи не існувало, оскільки тоді Європа поділялася на римський Південь і варварську Північ, відокремлені укріпленнями римського кордону – *лімесу*, що простягався від гір Шотландії до нижнього Дунаю. Єдиною помітною різницею можна вважати засади грецької традиції про "великі варварські народи", з котрих захід Європи опановували кельти, а схід – скіфи. Але часи змінилися, і за нової ери римляни вже мали справу переважно з германцями в лісовій смузі та сарматами у степовій. Кельти були упокорені та успішно романізувалися, а скіфи були витиснені сарматами з Великого Степу до Криму. Відповідно, на "ментальній карті" з'являються "Германія" та "Сарматія", і римський автор Тацит (56–117), описуючи купу варварських племен Півночі, намагався їх механічно або за способом життя віднести чи-то до германців, чи-то до сарматів, – хоча це могли в реальності бути і германські, і кельтські, і праслов'янські, і фінські народи. Втім, саме "*Скіфія*" та "*Сарматія*" залишаються узагальненим іменем для східної Європи на чимало століть.

У подальшій географічній та картографічній традиції терени майбутньої України будуть часто називатися Скіфією або Сарматією *"Європейською"*, оскільки володіння кочових варварів губилися на сході у невідомих глибинах Азії (відповідно, існували й "Азійські" Скіфія і Сарматія). Що ж до античних часів, то частіше вживалося *Scithia inferior* (Скіфія нижня, у значенні "ближча", – так само як невдовзі будуть писати "Германія нижня" (ближча) та Верхня (дальша)). Про поширення на наші терени назви "Скіфія" згадує і набагато пізніший Нестор-літописець: "І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати. Дуліби ж тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також

поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки "Велика Скіфія"".

Але що ж дійшло до нас з античних "візуалізацій" наших країв? Першим слід назвати фрагмент карти Чорного моря, намальований на легіонерському щиті з фортеці Дура Європос на середньому Євфраті (суч. м. Калат ес-Саліхія, Ірак) (**рис. 1**). Відноситься до III ст. н.е. Приємно, що це взагалі єдина незаперечно автентична мапа, яка дійшла від доби Античності, - і на ній є українські терени. Знайшла її у 1923 р. експедиція бельгійського археолога Франсуа Кюмона.

Знайшли карту у розташуванні казарми вояків XX когорти пальмирських лучників. Захищали вони цю ділянку кордону Риму з сасанідською Персією в часах 230–256 рр., перед тим як місто було залишено. Намальованою карта була на пергамені (телячій шкірі), яким був обтягнутий парадний легіонерський щит. Збереглася вона не уся – лише добряче зіпсований фрагмент. Зображено на ньому у вигляді слабко вигнутої лінії частину північного та східного чорноморського узбережжя, на якій грецькою мовою надписані назви міст від Одессоса (у суч. Болгарії) до Трапезунта (у суч. Туреччині). У нашому розумінні – це схема шляху від міста до міста морем. У греків це називалося "перипл", у римлян – "ітинерарій". В реальності скористатися цією схемою для мандрівки було б вкрай важко, оскільки вона надто схематична і фактично не дає інформації про форму узбережжя: так, кримське місто Херсонес на карті вказане, але самого Кримського півострову немає. Це просто схематичне зображення і перерахування головніших міст і річок уздовж узбережжя із заходу на схід. До наших країв відносяться: Данубіс (Дунай), Тіра (грецьке місто на Дністрі), Борисфен (або річка Дніпро, або один з варіантів назви Ольвії) та Херсонес.

Рис.1. Карта з Дуро Європос

Найбільш же відомою античною картою, – як взагалі, так і щодо зображення частини західного і північного Причорномор'я, – є "Певтінгерова карта" (**рис. 2**), яку ще називають "Певтінгерові таблиці". Назву свою вона отримала за одним з її власників – політиком і ученим з Аугсбурга Конрадом Певтінгером (1465–1547), який отримав її у спадок від визначного німецького гуманіста, поета, професора Віденського університету Конрада Кельтеса (1459–1508). Вважається, що останній знайшов її у якомусь південно-німецькому монастирі. Сама карта є копією з античної, зробленою в к. XII–XIII ст.

Свідоцтвом її античного походження, окрім інших аргументів, є її форма, властива давньоримським книгам: довгий свиток-волюмен (завдовжки 6,75 м і завширшки 34 см), який намотувався на дерев'яний циліндр. Така

форма створення книг проіснувала до IV ст., коли вже остаточно запанували зшиті рукописи-кодекси (книги у сучасному розумінні). Показані на карті реалії відповідають III–V ст. і місцями вказують на її поточні доповнення та редагування.

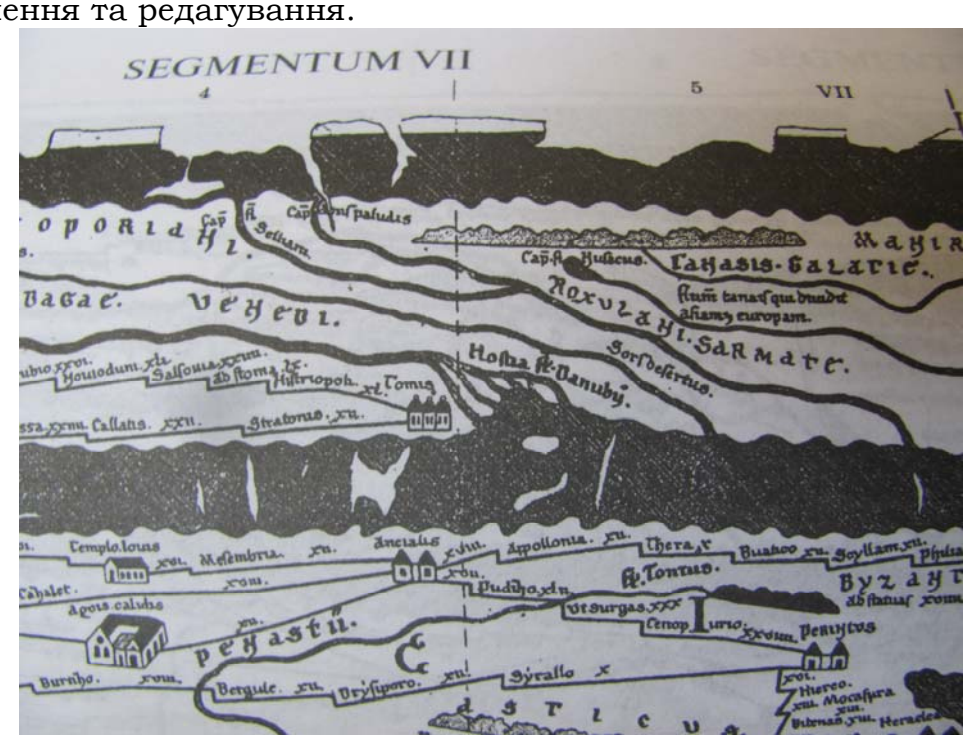

Рис.2. Певтінгерова карта

У XIX ст. карту розділили на складові 11 аркушів пергамену ("сегменти"). Дійшла Певтінгерова карта до нас у непоганому стані. Змістом її є увесь світ, відомий за часів пізньої Античності – від Атлантики на заході до Індії на сході, від Північного (Льодовитого) океану до гір внутрішньої Африки на півдні. Завданням карти було не зобразити цей світ у його реальних пропорціях і формах, а бути "шляховиком"-ітинерарієм – схемою мережі суходільних доріг із позначенням найбільших міст, станцій, переправ та відстаней між ними. Через таку мету і

форму свитка, непотрібні моря і водні простори зображені як вузькі смужки, річки показані суто символічно, а частини суходолу також витягнуті, але насичені інформацією. Відповідно, шукати на Певтінгеровій карті т.зв. "географічні знання давнини" можна лише дуже умовно, але її інструментальне призначення скаже нам чимало про інфраструктуру Римської імперії. Дослідники вважають, що в її основі лежить офіційний довідник шляхів Римської імперії, призначений для державних службовців, що рушають у дорогу. Копій такого "шляховика" мусило бути чимало, але Певтінгерова карта – єдина, яка дійшла до сучасності.

Східна Європа частково потрапила на VII сегмент карти, уздовж її самого краєчку. Таке "ігнорування" не є дивним, адже влада Риму (і відповідна мережа шляхів) обмежувалася нижнім Дунаєм. Там, де закінчується імперія, автор карти надписував назви ближчих варварських народів. Тому ця карта є одним з трьох античних джерел (разом із Плінієм і Тацитом), де згадуються *венеди* – імовірні предки слов'ян.

Закінчується римська дорога у Томах (у суч. Добруджі), а за Дунаєм починається майбутній "український простір". Закінчується він написом "Ріка Танаїс, що розділяє Азію та Європу". Остання думка щодо важливої ролі Дону була загальноприйнятою в античній та середньовічній географії. А що ж до загальної назви нашого північного сходу Ойкумени, то за римських часів він загалом звався "Аквілон" (за згаданим нами північно-східним вітром). Цей край був відверто ворожим і загадковим.

* * *

Наприкінці V ст. в нашій уяві у Європі змінюються історичні епохи: починається Середньовіччя. Що ж нового з'являється в образі майбутнього "українського простору" після падіння Риму? Бо ж у нас усе швидко змінювалося: Велике переселення народів показало, що якщо раніше з

України на Захід проривався хтось новий і небезпечний раз на триста років, то тепер за одне століття наші терени могли подарувати західним сусідам три-чотири войовничі народи, які вносили хаос у їхнє життя і перекроювали етнічну мапу континенту. Наприклад, мешканці українських степів, предки сучасних осетин алани промандрували з гунами у Центральну Європу, а потім з германцями-вандалами аж до Іспанії. Принаймні половина з того, що намальовано на Певтінгеровій карті, або перестала існувати, або прийшла у запустіння, або змінила "власника" та назву. За таких обставин могло статися так, що карти вже не буде кому і малювати…

Але суцільної культурної деградації не відбулося, попри гучне (як для нас, далеких нащадків) падіння Західної Римської імперії, Константинополь встояв перед численними варварами, а культурна традиція Античності зберігалася як у Візантії (Східній Римській імперії), так і у християнській церкві Заходу. Майже усе, що ми отримали від Античності, є продуктом середньовічного копіювання і переписування. Така ж доля спіткала і картографічну традицію.

До "нового" також можемо сміливо віднести появу на історичній арені наших предків-слов'ян (склавинів та антів), які своїми нападами на Візантію, просуванням на Балкани та у Центральну Європу змусили тогочасних авторів вписати себе на скрижалі історії та згодом якось показати на карті відомого світу. Попри усі географічні традиції, карти іноді треба оновлювати, аби вони не перетворилися на образ геть нереального світу.

Однак, зрозуміло, що експансія слов'ян наблизила до культурних центрів (де писали історію і малювали карти) самих слов'ян, а не Україну. Якісь уявлення про наші терени зберігалися на рівні попереднього знайомства з берегами Чорного моря, вже за тих обставин, що північне узбережжя перестало бути для греків "гостинним". Ольвія, Тіра, Пантікапей лежали в руїнах після нападів готів та гунів. Константинополь ще поверне частину Криму,

але зазвичай він більше намагатиметься врятувати свої стіни та ближчі володіння від слов'ян, аварів, булгар із заходу та арабів зі сходу. В якійсь мірі українські терени ще більш віддалилися від культурних осередків.

Певні картографічні новації відбуваються бл. 700 р., коли створюється "Космографія" Анонімa з Равенни (**рис. 3**). Ця праця позначає доволі тривалий перехідний етап від античних уявлень до середньовічних, коли докупи змішуються і ті зниклі народи, які наведені в "класичних джерелах", і ті нові, які становлять актуальну реальність. Спирається у своїй праці Анонім на карту, близьку змістом до Певтінгерової, і ще якусь невідому нам карту світу, але при тому змушений зізнатися у поважному масштабі змін у світі: "... докладно оповім за допомогою Христа про усе, якщо тільки не буду уведений в оману тим, що різноманітні племена, забажавши внаслідок свого надмірного нахабства чужих або кращих земель або ж, можливо, зазнаючи тяжких утисків від інших народів, перемістилися з власних володінь і, як буває у варварів, країни, міста або ж ріки, названі колись [одним ім'ям], тепер стали зватися інакше". І передчуття не зрадили автора. Чимало географічних об'єктів набуло нових назв, а мапа народів стала геть несхожою на минулі часи.

Щодо оригінальності його викладу ми можемо для ілюстрації навести спосіб опису. В центрі круглої карти світу Анонімa (яка до нас не дійшла, але по якій він робить свій опис) лежить Равенна (його рідне північно-італійське місто), а світ як годинник поділений на відцентрові сегменти: 24 години (12 годин ночі і 12 дня). "Ніч", відповідно, – північ, "день" – південь. Схід розташовувався нагорі, захід – унизу. Опис робиться по порядку годин зліва направо. У 6-й годині ночі знаходиться "країна скіфів, звідки вийшов рід склавинів"; у 7-й годині ночі – країна сарматів, "з якої вийшов рід карпів" (дакійське плем'я, від якого походить назва "Карпати"). У 8-й годині – "країна роксолан". Позаду неї далеко в океані розташований

великий острів – древня Скіфія, "звідки вийшли готи, дани і гепіди". Тут, щоправда, автор переплутав "Скіфію" і "Скандзу" (Скандинавію), яка за античності вважалася островом. Країну амазонок Анонім поміщає за Азовським морем у Передкавказзі. Вперше у західній Європі автор згадує хозарів. Перераховуються вже застарілі через руйнацію, але звичні для давніх периплів порти Чорного моря. Поруч з країною амазонок лежить країна роксоланів, сваріків і савроматів; протікає через цю країну річка Вістула (Вісла), яка впадає в Океан. Позаду цієї країни знаходиться острів Скандза (тут вже дійсно Скандинавія).

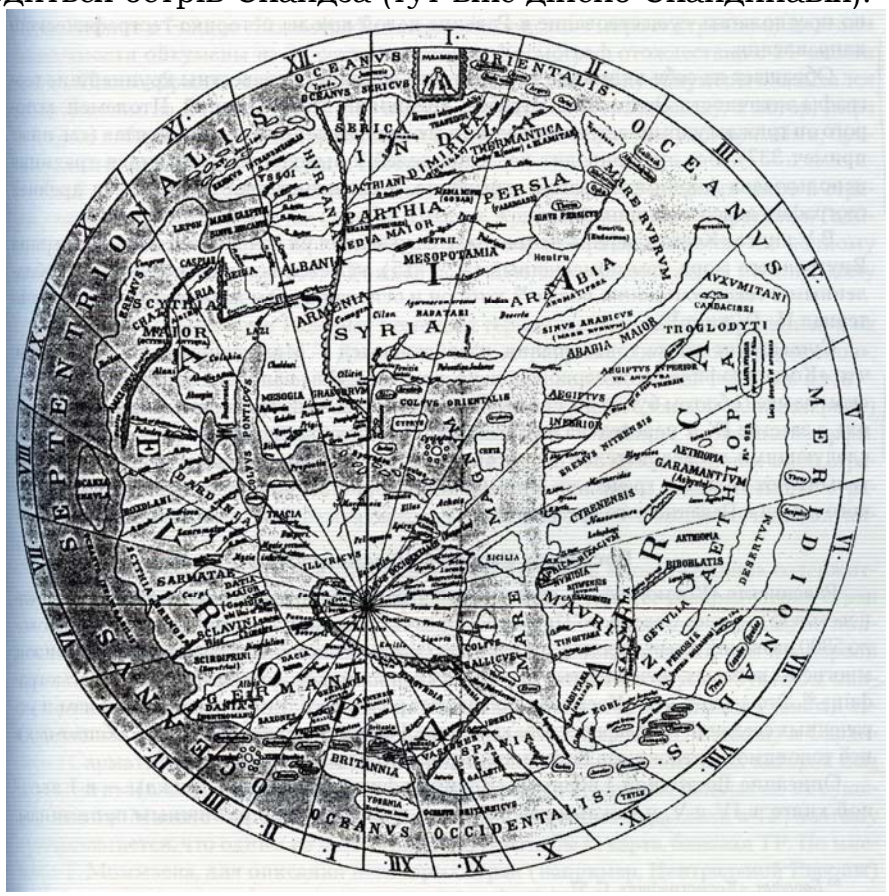

Рис. 3. Карта Аноніма з Равенни (реконструкція).

Попри усіляку можливу плутанину, яка утворилася у "Космографії" Аноніма, можна припускати, що сама візуальна структура його карти (кругла форма, східна орієнтація, поділ на години, ідентичні "розі вітрів") стануть в пригоді для запозичення багатьом середньовічним картографам. Тільки от "центром землі" на них вже буде не Равенна, а святе місто Єрусалим. Бо ж сказане у Єзекіїля 5.5: "Так говорить Господь Бог: це Єрусалим! Я поставив його серед народів, і навколо нього – землі".

Середньовічні карти світу (*mappae mundi*) багато у чому наслідували античні чи пізньоантичні зразки, передовсім Аноніма, але збереглося їх набагато більше, аніж давніших: це і простенькі схеми з кількома географічними назвами, намальовані у рукописних книжках, і дійсно монументальні, настінні – як от Ебсторфська карта, на якій бл. 1600 написів-повідомлень (*легенд*). "Картографічна потреба" західнохристиянського Середньовіччя полягала у наочному, дидактичному зображенні християнського бачення цілого світу, і це була цілком практична ідеологічна потреба. Спочатку це були загальноорієнтовні схеми, що ілюстрували будову християнського світу, але з якогось моменту підйом західноєвропейської цивілізації та її експансія (зокрема Хрестові походи XI-XIII ст.) вимагали усвідомлення свого місця на землі. Європа залишалася, як і раніше, лише однією з трьох сторін світу; Азія і Африка перебували у володінні невірних мусульман. Втім, Європа мала свою місію, і її уявним духовним осередком, центром земного диску став Єрусалим, який знаходиться в Азії. Певний час ним володіло християнське рицарство, потім він був втрачений, але відчуття "місії" вимагало, аби саме він, а не Рим (чи тим більше Париж, чи інше місто) перебував у середині світу як його уявна вісь.

З точки зору найпростішої "схеми", реальні форми континентів, гір, річок, морів та країн не мали суттєвого значення. На "схемах" земне коло дуже гарно поділялося на чверті (Європа знизу зліва, Африка знизу зправа і дві

верхні чверті на Азію), розділені Середземним морем, Чорним морем з Танаїсом-Доном та Нілом. Втрачений цілісний середземноморський античний світ *Mare Nostrum* (римського "Нашого моря") залишив європейцями-християнами лише чверть, але на мапі він виглядав як масштабна програма на майбутнє. "Схема" побачиться читачем одразу у тій назві, яку у дослідників отримала більшість *mappae mundi*: "карти типу Т-О" (**рис. 4**). Якщо ми впишемо Т в О, то одразу побачимо середньовічну карту світу, де сторони світу вписані у земне коло, а на перехресті паличок літери Т знаходиться Єрусалим. Тим більше, що Т є однією з форм християнського креста.

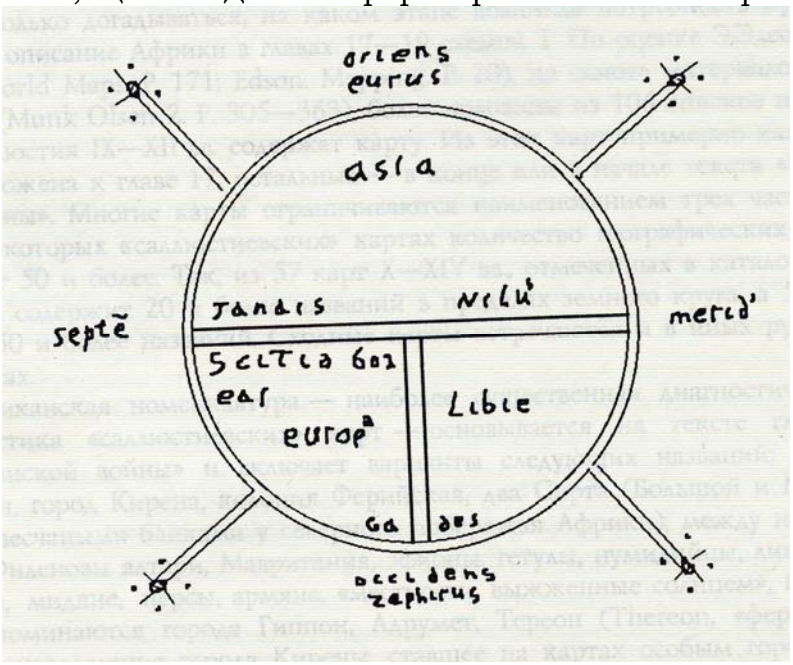

Рис.4. Карта типу Т-О. XII ст..

"Ідеологічність", сакральність середньовічних карт засвідчена постійним згадуванням кожним з їхніх авторів небаченої річки Танаїс (Дон). Дон був важливим структурним елементом карти світу, показуючи кордон європейської чверті та Азії. Кумедно, що єдиними із західних єв-

ропейців, хто той Дон бачив на власні очі, були хіба що генуезці та пізанці у середині XV ст. Причому вони "картами світу" не користувалися, оскільки у них були зручні навігаційні мапи-портолани ("карта світу" до портоланів входила, але лише "для годиться"). На останніх Дон був лише одним із сотень орієнтирів басейну Чорного моря. Про самі портолани ми розповімо нижче.

Докладніші "карти світу" показували нюанси, з XII–XIII ст. усе більш наближаючись до географічних реалій у "відомому світі", але зрозуміло, що "схема" була надто досконалою, аби псувати її надмірним наближенням до реальності. Відчутно, що правдиві обшири Азії чи Африки порушили б очевидну і наочну гармонію божественного задуму земного життя – як вона уявлялася середньовічним ченцям. Тому ці автори не могли б собі й у мріях уявити такий "шляховик", як Певтінгерова карта, – але й не надто прагнули цього (хоча мальовані "шляховики" таки створювалися). Тим більше, що хоч якось подібна до римської комунікаційна інфраструктура з'явиться лише за Нового часу, але навіть тоді вона буде примітивнішою і поділеною на величезну кількість держав і державок, кількома фікціями декларованих спадкоємців Римської імперії, – на відміну від часів справжньої великої античної Імперії.

Звісно, що середньовічні карти не обмежувалися лише картами типу T-O. Вони не завжди були круглими, – наприклад, коли прямокутна сторінка рукопису підказувала зробити її квадратною. Тим більше, якщо у Біблії існує згадка про "чотири кути землі" (Одкровення, 7.1). Також поширеними були карти, де земний диск розділявся чотирма затоками зовнішнього океану: Каспійським морем (тоді вважалося, що воно є затокою зовнішнього Океану), Перською затокою, Червоним і Середземним морями.

Але у будь-якому разі метою середньовічних карт аж ніяк не була орієнтація на місцевості: вони були вікном у світ, даючи про нього найзагальнішу візуальну та текстову інформацію.

Що ж вони оповідали про терени східної Європи? Остання, як і раніше, залишалася на краю Ойкумени та була джерелом небезпеки. Наслідуючи Біблії, християнське середньовіччя пов'язувало по простій асоціації з "кінцями світу" (периферією карти) особливо неприємні речі. А північ і північний схід (той самий "Аквілон") були особливо загрозливі. Там мешкали апокаліптичні біблійні народи Гог і Магог, заперті Олександром Македонським за Каспійськими горами. Ці народи чекали на кінець світу, аби принести смерть і загибель. "Схід" у сенсі ховання майбутніх небезпек був не гіршим за інші частини світу, але актуальні тоді угорці, русь-варяги та монголи, які завертали до західної та південної Європи зі сходу, аж ніяк не сприяли позитивному іміджу цього регіону.

Що ж до окреслення "українського простору", то побачимо ми його (звісно без підпису "Україна") на тих картах, авторам яких заманулося додати трохи подробиць до схеми Т-О. Оскільки їм закортіло урізномантінити поперечину Т, то зліва вона у них починає розділятися на Танаїс і Данубій (Дунай), а з протилежного боку їм для рівноваги відповідає Ніл, який поділяється на рукави.

Натомість північну "варязьку візію" нам демонструє Ісландська карта сер. XIII ст. Вона цілковито "писана", без графічних позначок, символів і малюнків, просто відтворює "схему". Цікава вона, зокрема, тими характеристиками частин світу, які (окрім чотирьох сторін світу та сезонів року) є для нас незвичними: дванадцять вітрів, віки (дитинство, юність, старість, дряхлість), якості (тепло, спека, волога, холод), елементи тіла (кров, вода, дух, плоть). І, крім того, на ній позначені лише три міста у Європі: Рим, Константинополь і *Киïв* (Kio). І наявна така країна як *Русь* (Rusia). Є ще *кочівники* (Eronei). Очевидно, що для міцної історичної пам'яті ісландців, відбитої у циклі усних і лише набагато пізніше записаних саг, найпівденніший форпост скандинавського світу – Київ (якщо не брати їхніх "онучатих племінників" норманів у Си-

цилії) – ще у XIII ст. міцно перебував серед найважливіших географічних пунктів.

Ну, і звісно, не можна оминути найбільші (не книжкові, а настінні), найінформативніші і найрозкішніші з художньої точки зору карти – Ебсторфську (XIII ст., 3,5/3,5 м) та Герефордську. Пізніша Герефордська карта (1290-ті, 1,5/1,3 м) була створена в Англії, а найдокладніша з цього типу – Ебсторфська - у Нижній Саксонії; але обидві вони походять усе-таки від певного англійського оригіналу. Ну, а нас передовсім цікавить, що ж з наших земель потрапило на найвражаючі середньовічні карти?

Рис. 5. Ебсторфська карта. XIII ст.

Ебсторфська карта (**рис. 5**) була створена у XIII ст. і знищена під час бомбардування Ганноверу нащадками авторів Герефордської карти у 1943 р.; для дослідників збереглися кольорові прорисовки та ретушовані фоторепродукції. Вона є найбільш інформативною середньовічною картою (бл. 1600 легенд), містячи відомості не лише про загальну географію світу, але й про мінерали, рослини, тварини, античну та християнську міфологію, вельми багатою є уява автора щодо різних монстрів, яких він розташовує переважно в Африці. Увесь світ карти є тілом Христовим, оскільки на горішньому її краю – його голова, по бокам – руки, знизу – ноги.

Наші краї на цій карті – під десницею Христовою, але найдокладніше змальовані північноруські терени, органічно близькі до економічних та політичних інтересів північної Німеччини. Наша географія збагачується низкою міст і назвою країни "*Русь*". І попри плутанину з їхнім взаємним розташуванням, ці міста як торговельні та церковні осередки займають належне місце у низці провідних географічних пунктів. Щоправда "погана репутація" нашого регіону часом бере своє: серед малюнків, що прикрашають карту, бачимо у нас великовуху людину, грифона, що нападає на скіфа, двох людей, що поїдають кінцівки третьої… Вказуючи у легенді античних скіфів, аланів, даків, сарматів, гетів, калліпідів, карта не називає сучасних її авторові народів, втім згадує такі пункти, як Новгород (Novgardus), Київ (Kiwen), Полоцьк (Plosceke), Смоленськ (Smalentike), держава Русь (Rucia regio).

Герефордська карта (**рис. 6**) була створена бл. 1290 р. в Англії таким собі Ричардом Гельдінгемським і Лефордським, який у лівому куті твору попросив за себе помолитися. Зображення східної Європи на цій карті починається від притоки Дунаю Тиси. Вона ідентифікується чітко, а от усе, що на схід від неї – вкрай неоднозначно. Є там ціла купа річок – Арфаксат, Корвус, *Danaper*, Істр, Алан, з ідентифікацією яких (окрім Дніпра та Дунаю) справа складна. Цікавою є інформація про те, що "тут

мешкають есседони-скіфи, в яких прийнято супроводжувати поховання батьків піснями.

Рис.6. Герефордська карта, бл. 1290

Зібравши збори друзів, вони розривають зубами небіжчиків і, змішавши з м'ясом худоби, влаштовують бенкет, вважаючи за краще самим з'їсти старих, аніж віддати їх хробакам". Інша легенда також небезкорисна: "Під Ріфейськими горами. Скіфи внутрішніх областей провадять суворий спосіб життя, живуть у печерах. Користаються келихами, зробленими як не як в есседонів, з черепів друзів, але з ворожих черепів. Полюбляють битви. П'ють кров з ран убитих. З числом убивств зростає слава, а не убити нікого – ганьба. Скіфотаври-скіфи тримають іноземців за ворогів. Сатархи-скіфи, відмовившись від використання золота й срібла, викоренили у

своєму суспільстві жадібність". Втішимося тим, що спроби побудови комуністичного суспільства без грошей та жадібності у нас відносяться не лише до XX століття, але й зафіксовані на англійській карті XIII ст. Ну – і є ще назви "слов'яни" (Sclavi) і "тут є Русь" (Hec et Rusia).

Отже, якщо підсумувати здобутки античної та середньовічної картографії, то ми маємо чотири географічних об'єкти, які згодом будуть частково окреслювати "український простір": *Чорне море, Дунай, Дон і Карпати*. Посередині його протікав *Борисфен-Дніпро*. Але оскільки батьківщину слов'ян та майбутніх українців у лісостепу затуляли від греків кочові народи – скіфи і сармати, то й усталилося дві перші назви нашого краю – Скіфія і Сарматія (Скіфія – з уточненням "Нижня"(ближча)). Її східною межею був Танаїс-Дон, а західною – Дунай та Карпати. Десь на північ від них у бік Вісли вже починалася "Верхня (дальша) Германія", – хоч і також заселена слов'янами, але традиційно віднесена до "Германії". Північною межею Скіфії за античних часів вважалися або Північний океан, або міфічні Ріфейські гори, але до XI–XII ст. гори поступово зникають з карт, заступаючись тим, що ми би сьогодні назвали Східноєвропейською рівниною, пронизаною мережею річок з кількома давньоруськими містами.

Назва країни, що походить від імені слов'ян, трапляється зрідка. *Sclavenia occidentalis* (західна країна слов'ян) згадується на англійській карті 1260-х рр. Показана вона у північному Причорномор'ї поруч із Ruscite (можливо Руссю), але її важко ідентифікувати. Ще на одній тодішній англійській карті є *Sclavonia*. Набагато частіше на картах згадуються просто "слов'яни" (sclavi). Дослідник середньовічної картографії А.Чекін наводить їх перелік: Англо-саксонська карта II чв. XI ст, серія карт Ламберта Сент-Омерського (1112–1121 і далі), Ебсторфська карта XIII ст. (на південь від Дунаю, щодо західних слов'ян і відмінно від Русі), Герефордська карта 1290-х (поруч з угорцями та сарматами та у Верхній Германії). За-

галом, історично на давніх картах спочатку починає згадуватися етнонім (назва народу), а вже потім – похідний хоронім (назва країни).

Що ж до назви "Русь", то, за А.Чекіним, вона фігурує на англійській Солійській карті ("Карті Генріха Майнцського") межі XII–XIII ст. (Dascia et Russia) біля устя Дунаю, німецькій Ебсторфській карті XIII ст. (Rucia regio), англійських Герефордській карті 1290-х рр. (Dacia. Hec et Rusia), карті Джона Воллінгфордського сер. XIII ст. (Russia поруч із Comannia – країною половців), Ісландській карті сер. XIII ст. (Rusia). Зазвичай ця назва фігурує у перерахуванні східноєвропейських *країн*, а не народів в одному ряду з Дакією або Угорщиною, Болгарією, Грецією чи Куманією. Найдокладніше (хоч і плутано), як ми вже згадували, вона зображена на Ебсторфській карті. Фактично західноєвропейська картографія лише у XIII ст. "пропускає" Русь на карту світу, у той час, коли вона вже не становила якоїсь державної цілісності, а її назва, яка раніше торкалася переважно Середнього Придніпров'я, починає приживатися по периферії – на заході, а потім на півночі. Характерно й те, що з'являється вона лише на північноєвропейських картах – в Англії, Нижній Саксонії та Ісландії. Імовірно, це відголоси далеких комунікацій вікінгів-варягів.

Постає питання, чому ж Русь одразу "випливає" як назва країни, а не народу? Адже закінчення на "-ia" у латині позначає країну. Відповісти складно, адже можливо на XIII ст. вже було запізно фіксувати назву народу, бо тоді Русь вже була доволі давньою державою із осередком у Києві. Як "народ" рання "Русь" становить для істориків досі відносну загадку щодо своєї "національності" і походження. Точніше, є "предметом дискусій". Сперечаються між собою прихильники північного (балто-скандинавського) та південного (територіально українського) походження назви. Колись це звалося "норманісти" та "антинорманісти", і повторювалось за кожного етапу ідеологічних суперечок: між "німцями" та "росіянами" часів

Ломоносова, "почвенніками" та "західниками" XIX століття, науковцями та профанаторами часів сталінізму, українськими та російськими "гіперпатріотами" XX і XXI ст. Але карти нам тут, на жаль, не допоможуть.

Втім, була тут іще одна інтрига. "Народ русь" в латинській традиції, на відміну від грецької (яка нам подарує елінізовану назву "Росія") – це *ruteni* або *rutheni*. А це збігається із давнім, "класичним" галльським племенем рутенів, центром якого був Сегодунум (нині Родез на півдні Франції). Середньовічна звичка хапатися за усе античне ("авторитетне") змішала обидва народи в уяві багатьох тодішніх авторів і спричинила появу ще одної назви – "*Рутенія*", яка у геть різних формах буде блукати мапами до XX ст. Але згодом, із XV ст., із початком доби розквіту європейської картографії місце Русі буде набагато більш чітко локалізованим: одна, південна, у Прикарпатті, інша, північна, – у Новгородщині. Але потім ім'я "рутени" як аналог "русинів", відмінних від росіян або московитів, – у сенсі або галичан, або закарпатців, або українців-малоросів загалом, – буде вельми поширеним в картографії: від Австрії і Польщі XVIII ст., Німеччини поч. – сер. XX ст. до американських, французьких та англійських атласів 1990-х років. Термін "Рутенія" буде застосовуватися і як аналог слова "Русь", відмінний від "Росії", (наприклад: Білорусь – Weiss *Ruthenia*, а не Weiss Russland на деяких німецьких картах), і як регіональна назва для Закарпаття у французькій та англо-американській картографічній традиції XX ст.

* * *

Вище ми розглянули середньовічні карти, які подавали схематичне, радше умоглядне бачення Божого світу. Створювалися вони ілюстраторами, які працювали у монастирських скрипторіях, і тому мапи ці відносяться умовно до "християнської середньовічної картографії" або ж до "монастирських карт". Як ми побачили, бути

практичним дороговказом вони б навряд чи змогли. Але усе таки за середньовіччя з'явилися й карти, які були дуже точними і інструментальними – морські навігаційні карти-*портолани*. За хронологією вони є вповні "середньовічними" (відомі в джерелах з XII по XVII ст., збереглися з XIV ст.), за віросповіданням авторів та користувачів частково "християнськими" (бо користалися і створювали й мусульмани), але становлять разючу відмінність із картами типу Т-О. Тому їх виокремлюють в окремий сюжет історії картографії.

Слово "портолан" – італійського походження (від слова *porto* – порт, гавань) і означає навігаційну карту водного простору з описом орієнтирів узбережжів та румбовими (компасними) лініями. Історики картографії у XIX ст. зупинилися на назві "морська карта-портолан", аби не плутати з описовими писаними портоланами. Оскільки ми ведемо мову про карти, то у нас далі "портолан" буде лише навігаційною картою.

Ми можемо здогадуватися, що портолан є нащадком античного периплу. Проте вчені констатують відносно "раптову" появу середньовічних портоланів на поч. XIV ст. у вже доволі досконалій формі. Попередні, перехідні, зразки, "протографи" нам невідомі, але можна припускати, що десь в межах Середземномор'я існувала навігаційна картографічна традиція, яка втратилася для далеких нащадків. Версій щодо виникнення портоланів чимало, і, як вказує їх дослідник І.Фоменко, найбільш інтригуючою є їх вражаюча докладність і точність. Остання з точки зору нашої сучасної логіки не могла бути результатом одномоментної інновації, лише результатом тривалого збирання і уточнення інформації. А так, начебто одразу виникає готовий високоякісний продукт, точність якого буде перевершеною лише завдяки навігаційним інструментам та астрономічним відомостям доби Великих географічних відкриттів та Просвітництва. Для прикладу зазначимо, що якщо широту могли порахувати і за часів Античності, то довготу – другу необхідну коор-

динату, яка відраховувалася від умовного нульового меридіану, – змогли більш менш адекватно визначати лише мореплавці початку XIX ст., коли отримали до вжитку хронометр, котрий "діяв" лише за умови уважного підрахунку швидкості корабля.

Посилює інтригу, наприклад, те, що відома карта турецького адмірала Пірі Реїса з позначенням контурів геть далекої від Османів північної та південної Америки та надміру інших, як на наш погляд майбутніх відкриттів (1513) відноситься саме до портоланів. Але без таких інтриг історія була б вкрай нудною… То ж загадки лишаються, а ми скажемо про вочевидь відомі про портолани речі і те, як вони "зачепили" українські терени.

Найстаріший датований портолан, який дійшов до нас, був створений у 1311 р. генуезцем Пьєтро Вісконте (ми можемо побачити його портолан Чорного моря 1320-1321 рр. – **рис. 7**), але факт у тому, що у XIV ст. одночасно постають вельми потужні картографічні школи в Каталонії (**рис. 8**) та Італії. Пріоритет тут вже важко комусь віддати, адже портолан вже став популярною річчю.

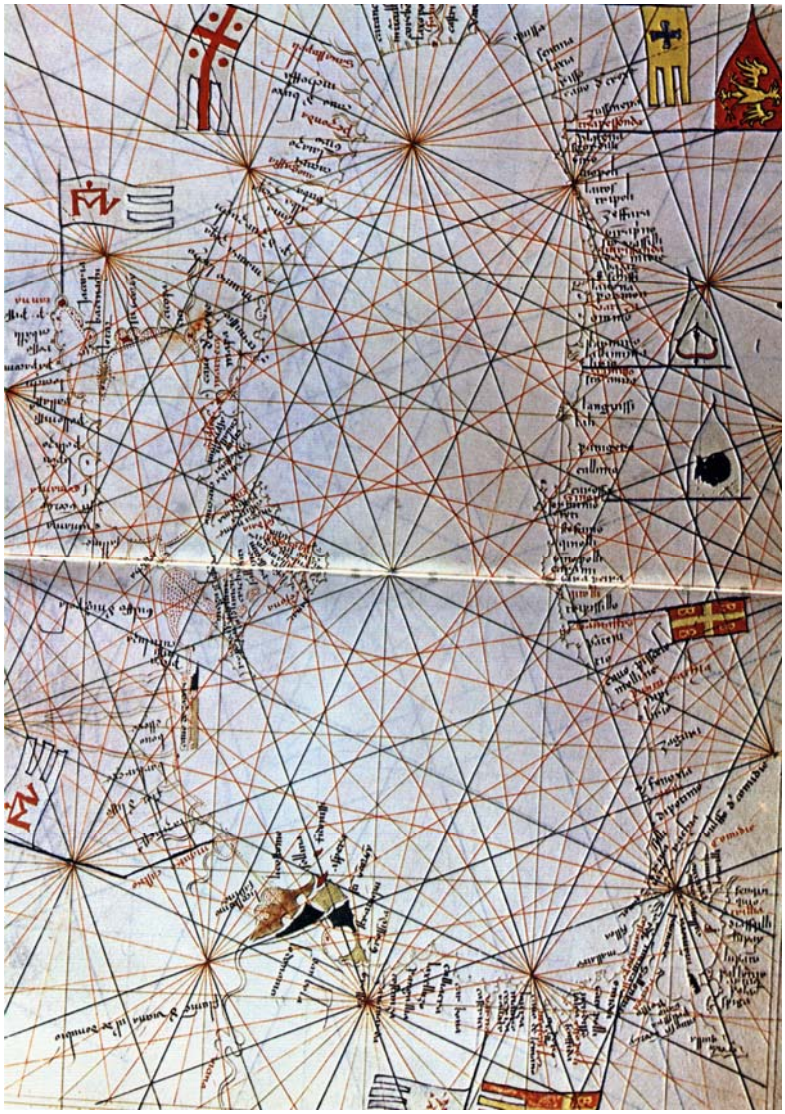

Рис. 7. Портолан Чорного моря Пьєтро Вісконте, 1520-1521.

Як виглядав портолан? Це був сувій пергамену (овечої або телячої шкіри), який був значно витриваліший у морі, аніж папір. На карті були зображені узбережжя Середземного і Чорного з Азовським морів. Окремі карти

включають атлантичне узбережжя Європи, північний берег Африки, до Балтики та Британських островів, а на сході – з Червоним морем. Згодом з найпопулярніших фрагментів таких карт почали робити книжкові зшитки (морські атласи). Основними елементами карти були берегова лінія та компасні румби, що виходили з "рози вітрів". Підписувалися порти та об'єкти узбережжя, елементи гідрографії (скелі, мілини). Порти і прибережні міста містили позначки з прапорами та геральдичними символами, які вказували на їх державну, етнічну або конфесійну приналежність.

Рис.8. Фрагмент портолану з атласу Дієго Гомема, 1550-ті рр.

Вражає точність деяких портоланів. Виконане українським ученим-географом А. Гордєєвим комп'ютерне порівняння берегової лінії Чорного моря, зображеного на портоланах П.Вісконте (1313 та 1318), з Каталанського атласу 1475 та ін., із зображенням сучасного космічного знімку показують розбіжність лише у 2-7 %. І якщо брати оновлення інформації, то обриси берегів на портоланах з

XIV ст. не змінювалися, давши одразу "стандарт", незмінний аж до XVIII ст.

Рис. 9. Фрагмент карти з атласу Вісконте Маджоло, 1512.

Можемо ще в якості прикладу звернути увагу на околиці Чорного моря з атласу Вісконте Маджоло (1512, **рис. 9**). Бачимо загальні обриси узбережжя Чорного моря та ближчі держави: Туркія (Туреччина), Команія (половці), Тартаро (Татарія), Полонія (Польща), Русія. Яке саме державне утворення вважається "Руссю" – визначити важко. Імовірно, що Московія, адже капелюх "короля Русі" (тюрбан) ідентичний капелюху царя Татарії, що вказує на політичний зв'язок з Золотою Ордою або "цивілізаційний" зі Сходом взагалі. До Великого князівства Литовського, Жемаїтського і *Руського* або *Руського* воєводства Польського королівства з центром у Львові це не могло відноситися. Після виходу Великого Московського князівства з-під безпосередньої влади Орди у 1480 р., воно із певним запізненням потрапляє на портолани як королівство (суверенна держава). Певну загадку стано-

вить те, що мав на автор на увазі під таким анахронізмом як "Команія".

* * *

Якщо італійці були більш прагматичні, і зазвичай не виходили у своїх картах за межі Середземномор'я, каталанці з Майорки намагалися позначити і невідомі або маловідомі землі, вимальовані навколо вже стандартного портолану – аж до Китаю. Їхня карта була вже не лише портоланом, але побудованою навколо нього картою світу. Саме до таких відноситься відомий "Каталанський атлас" 1375 р. Він складається з 12 аркушів, 4 з яких містять космографічні та навігаційні деталі. Автором його був Абрагам Креск (1325–1387), юдей з острова Майорка. Він тривалий час був особистим "майстром карт світу та компасів" короля Арагона Педро III. Великі суходільні простори на картах дозволили Креску повправлятися в легендах і спробах надати відносно свіжу корисну інформацію (наприклад з мандрівок Марко Поло) або знову згадати "народ Гог і Магог", який чекає на кінець світу біля Каспію або про Антихриста.

Звісно, що з портоланів Чорного моря ми можемо взяти для нашої мети не надто багато, окрім перерахування тогочасної топонімики (географічних назв), яка суттєво відрізняється від сучасної, простежити зміни, які відбувалися залежно від міжнародної політики, спробувати знайти на суходільних маргінесах якісь коментарі чи назви держав чи народів. За XIV–XVII ст. переважна більшість назв уздовж берегів Чорного моря була грецькою, вкраплялися свідчення існування поруч слов'ян, тюрків, грузин, русі, присутності генуезців, венеціанців, пізанців. Частина грецьких назв згодом перетвориться на турецькі, але переважно шляхом буквального перекладу. Геральдичні знаки покажуть нам розширення і скорочення Золотої орди, престоли церковних ієрархів, існування італійських володінь в Криму та факторій уздовж

узбережжя, появу Молдавського князівства, падіння Константинополя та перетворення Османської імперії на велику державу. Потенційну присутність русинів ми можемо відчути скоріше за варязькою спадщиною у назвах: insula Rossa (острів Джарилгач), Roxofar (пункт на півострові Тарханкут), Varango Limena (Варязька Стіна неподалік від Россофара). Їх розташування нагадує сліди шляху "з варяг у греки".

Загалом наші терени лишалися для італійських моряків на периферії інтересів – як віддалені зовнішні землі. Але серед тих топонімів, які ґрунтовно зібрав відомий дослідник портоланів І. Фоменко, ми можемо натрапити й на більш цікаві назви. Але враховуємо, що портолан "закінчувався" неподалік від берега, і тому вказані назви говорять про те, що цей об'єкт може знаходитися, там де підписано, а може – і далеко за межами карти у "тому напрямку". Є у нас (перераховую за І. Фоменком - від Дунаю до Дону) Європа, Сарматія Європа, Русія, тартари буджацькі, Валахія, Бессарабія (це усе у межах Бессарабії, Русія – подалі за тартарами і Валахією, за Дністром на схід – Подолія, тартари очаківські, турецьке "Ард ал-Русіа" (Русь), Тартарія, Куманія, Аланія. Далі вже відомий нам Танаїс. Крим зветься або "Таврикою" або "Кимеа". Ланцюжок портів не внесе тут чогось суттєво нового. Політичні позначки ми вже згадували, єдине що, на портолани такі реалії потрапляли із запізненням на 15–20 років. Зрозуміло, що шляхом від Чорного моря до Русії, виходячи з інформації портоланів, могли бути Прут, Дністер і Дніпро. Лідером уваги італійських торговців і навігаторів у наших краях був, звісно, Білгород на Дністрі, який у них мав назву Монкастро. Над ним до часу майорять прапори з тамгою Джучидів (символ влади Золотої Орди), а бл. 1450 підіймається бичача голова з гербу молдавських господарів.

Коли ж обрії портоланів розширялися, то туди втрапляли й навіть російські міста під ординською тамгою – на карті Анджеліно де Лалорто (1339; є Рязань, Москва,

Новгород) та на згаданому Каталанському атласі 1375. З 1482 (портолан Хайме Бертрана) у широкій перспективі морських карт з'являється мальований персонаж "Rey de Rossia" (або "Russia") – "король Русі", основним опонентом якого є намальований поруч з шаблюкою "король Тартарії". Розмір фігурок володарів позначав рівень могутності та суверенітету держави. Імовірно, що посилення Московії часів Івана III вивело її у перелік східноєвропейських держав. Цікавим нюансом було те, що європейські правителі зображені у коронах, а азіатські – у тюрбанах. "Король Русі" – ані так, ані так, буває з якоюсь страшною рудою бородою. Можливо це траплялося з огляду на його неясну далеким каталанцям "цивілізаційну приналежність" – до європейсько-християнскього світу або ж до Азії. Згодом автори усе-таки надягають на нього корону, він збільшується в розмірі у порівнянні з королем тартарів, а з часів Івана Грозного останній стає другорядною маленькою фігуркою. Інший напрям щодо Русі – вгору Прутом і Дністром – не було якось уточнено. Але характерно, що портолани позначали назви суверенних (сучасною мовою) держав, а наші землі входили тоді, за цими критеріями, до Литви або Польщі. Тому бачимо скоріше регіональні назви (як от Поділля), аніж загальні. Можливо "Русія" в бік Прута і Дністра є також регіональною щодо львівського Руського воєводства корони Польської. Але державні кордони на портоланах не позначалися, і ми тут можемо лише робити припущення.

* * *

У XV ст. відбувається революція у картографічному світобаченні західних європейців. Із загроженої, а згодом поваленої турками-османами Візантії на захід рушило чимало грецьких учених, які принесли з собою ще багато рукописів, наукових праць та іншої античної спадщини, втраченої Заходом. Потрапили туди, зокрема, й візантійські варіанти карт Клавдія Птолемея, які ілюстрували йо-

го "Географію". Як ми вже згадували вище, досі лишається невідомим, чи були це дійсно копії карт, створених безпосередньо Птолемеєм, або ж пізньою спробою візуалізації його географічних описів землі. Самі інструкції з приводу створення карт Птолемей дійсно писав, але неясно, чи встиг він самотужки втілити у життя свої рекомендації. Класик історії картографії Лео Багров вважав відому нам "Географію" Птолемея "величезною компілятивною роботою, що містить карти трьох або чотирьох різних авторів", переважно візантійських учених XIII–XIV ст. Тим не менше, для нас єдино важливим є те, що знайомство з цими картами спричинило на Заході справжню сенсацію. Сам принцип карти світу з північною орієнтацією, опертою на довготу і широту та доданими регіональними картами, створював той образ світу та його частин, ґрунтований на "класиці", який запанує у картографуванні у наступні століття і дійде до наших часів.

Втім, класичний образ землі вже був недостатнім. З 1420-х рр. до чергових рукописних "перевидань" Птолемея додаються нові карти тих частин світу, яких у нього не було – наприклад Північної Європи. Німеччина, Нідерланди, Англія були промоторами Відродження і також прагнули "себе побачити", попри необізнаність давнього грека про їхні краї. Німецький картограф Доннус Ніколаї Германус переробляє та стандартизує "птолемеєві" карти і додає перші нові. Врешті, щойно винайдений друкарський верстат дозволяє зробити Птолемея автором бестселера.

Перший друк "птолемеєвого" атласу здійснюється у 1477 р. в Болоньї (це – перший друкований атлас), і далі усе більше – в інших передових країнах. Ще один німецький картограф Генрік Германус додає карти Англії та Ірландії, Іспанії, Галлії, Германії, Скандинавії, Італії, Сицилії, інші та морську карту Середземномор'я. Друкована в 1482 р. в Ульмі версія вже містила карту Прибалтики ("Сучасну карту Пруссії, Норвегії, Готії та Русії, понад наданих Птолемеєм"). Отже нарешті Східна Європа мусила потрапити на регіональні карти і в такий новий

жанр, як "карти країн". Зауважимо, що раніше карти існували лише як кадастрові схеми земельних дільниць (у Єгипті та Вавілоні), згадані нами на початку дорожники-ітинерарії, схеми світу (Т-О) та похідні від них, навігаційні (портолани). Як не дивно, майже не траплялося спроб створити карту окремої цілої країни.

Теперішнє наукове картографування можна було здійснити вже на підставі точної топографічної зйомки, визначення географічних координат та з використанням належних інструментів. Це потребувало чимало часу, колективних зусиль, оскільки модерні карти потребували участі багатьох людей з різних країн, які б обмінювалися географічною інформацією.

Цей перехідний етап був позначений здобутками видатного польського картографа XVI ст. Бернарда Ваповського (1470–1535), який вносив виправлення до карт Птолемея, що видавалися у збірках, започаткованих Миколою Кузанським (1401–1464). Здобутком Ваповського є опрацювання карти "Сучасна карта Польщі, Угорщини, Богемії, Німеччини, Русі, Литви" (1507–1509). Ця карта задавала коло певних *політонімів* (назв державних утворень), де лише Русь по суті випадала з цього кола, будучи складовою Великого князівства Литовського та королівства Польського. Це є свідченням існування певного географічного "руського простору", який не поспішав "розчинятися". З того ж часу ми також спостерігаємо увагу до виокремлення й адміністративних регіонів на українських землях на підставі доволі приблизних меж давніших князівств та сучасних воєводств. У 1526 р. Ваповський випустив "Карту Сарматії", де вперше позначив регіон Поділля та застосував українську транскрипцію написання багатьох географічних назв.

У 1540 р. виходить заснована на Ваповському карта "Польща і Угорщина" німецького гуманіста та космографа Себастьяна Мюнстера (1488–1552, **рис. 10**), яка згодом регулярно перевидається протягом 60 років. На ній присутні регіональні назви (Волинь, Поділля, Покуття,

Кодимія – від річки Кодима[1]) і загальна назва – Русь. Визначний географ і картограф, професор Гейдельберзького університету Мюнстер вкрай уважно ставився до своїх джерел, створивши мережу географів-інформаторів по всій Європі.

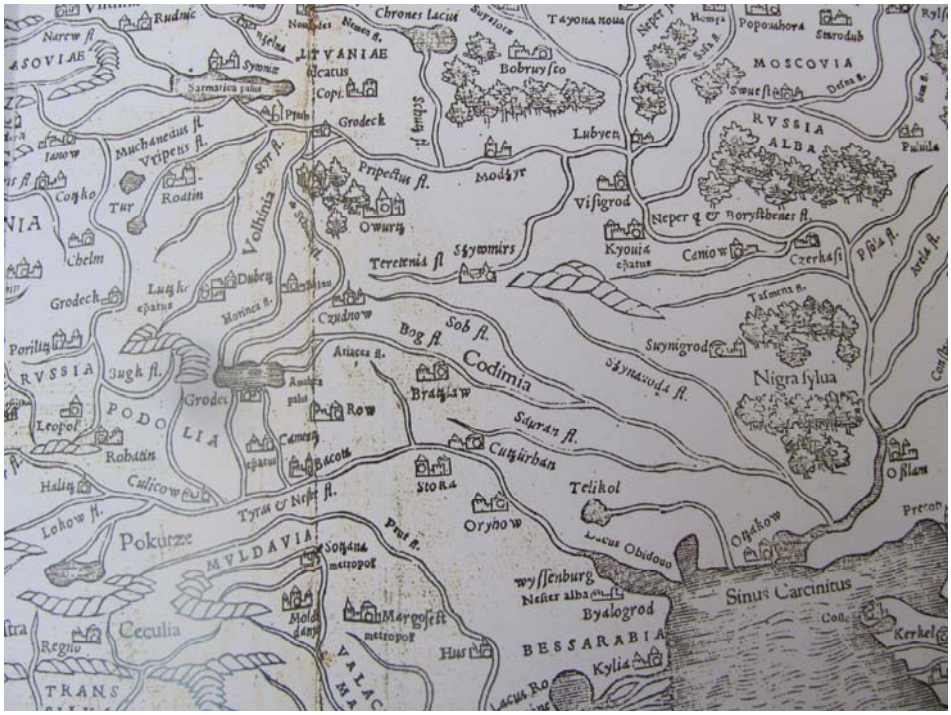

Рис.10. Фрагмент карти «Угорщина і Польща» Бернарда Ваповського у виданні Мюнстера, Базель, 1540

Проте, якщо у Мюнстера є назви теренів, але відсутні адміністративні кордони, то останні з'являються вже невдовзі – у 1554 р. на карті "Опис Європи" представника фламандської картографічної школи Ґерарда Меркатора

[1] Значення невеличкої річки Кодима на Одещині у XIV–XV ст. було вагомішим, аніж згодом: вона була кордоном між ногайськими кочів'ями та осілим населенням Подільського князівства, між Золотою Ордою та Великим князівством Литовським.

(1512–1594). Фрагмент його карти Руссії ми можемо побачити на **рис. 11**. Інший визначний картограф Абрагам Ортелій (1527–1598) помістив у першому виданні свого атласу світу "Огляд земної кулі" карту Польщі Вацлава Гродецького (1558, з подальшими перевиданнями – **рис. 12**), де позначені межі і назви Русі (яка містить Руське, Белзьке та Берестейське воєводства), Поділля та Волині, що стає надалі стандартом подачі адміністративного устрою західної частини України до кінця XVIII ст.

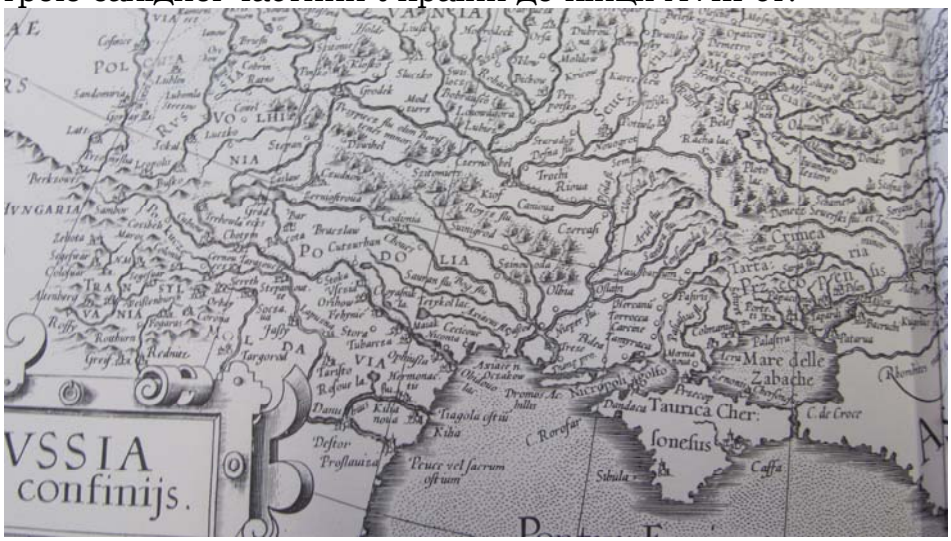

Рис.11. Фрагмент карти «Руссія з навколишніми землями» з атласу Герарда Меркатора, Дуйсбург, 1595

Рис.12. Фрагмент карти Польщі Вацлава Гродецького з атласу Абрагама Ортелія, 1570.

* * *

"Russia" блукає тодішніми картами XV – поч. XVIII ст. від Карпат до Білого моря. Властивою для західноєвропейських карт є наявність двох Русей (прикарпатської та новгородської) та окремої від них Московії. Складається враження, що для сучасників з Центральної та Південної Європи Русь знаходилася в недалекій Галичині, для Північної – на теренах близької їм Новгородщини, а Московія не збігалася ні з тим, ні з тим. Хоча, звісно, варіантів накладання назв існувало чимало різних…

Тодішні карти отримували довге життя, оскільки якщо існувало друкарське кліше, її можна було відтворювати нескінченними ідентичними копіями, аж поки вона не втратить попиту. Такі карти іноді дещо коригувалися, ставали основами для інших, але вже на зовсім не зникали. Кожна з популярних регіональних карт диктувала образ країн, держав та регіонів щонайменше протягом півстоліття, а з урахуванням дещо меншого, ніж раніше, але втім стійкого консерватизму картографів, - і набагато до-

вше. Усе таки, щодо Старого Світу мова не йшла про появу нових об'єктів; змінювалися лише межі володінь держав та династій. Держави і країни як такі вже усталилися, і образ Польщі, приміром, не змінювався залежно від того, хто перебував на троні – Валуа, Баторій чи Ваза.

Назва ж "Україна" поки на картах ще не фігурує, але до цього зашилося набагато часу…

РОЗДІЛ 2
Від "України – Дикого Поля" до "країни козаків"

Наближення географічних інтересів до наших теренів через "призму" нідерландської, німецької або польської картографії рано чи пізно мало зіткнутися з вкрай цікавим Заходові кордоном Європи з ісламським світом у Причорномор'ї і Подніпров'ї. Експансія Османів в Європі, яка з у XVII ст. сягнула свого апогею, становила основну загрозу християнському світу в самому його серці, попри усі його здобутки у Нових Світах. Тому зростання активності запорозького козацтва, його морські і суходільні протитурецькі звитяги часів Петра Сагайдачного (а надто Хотинська війна 1620 р.), запеклі битви за Кам'янець та Чигирин 1670-х рр., блискуча звитяга під Віднем у 1683 р. зроблять українське *Дике Поле* одним із постійних стратегічних кордонів Європи. Інформація про ці рицарсько-романтичні події стане вельми поширеною. Саме Дике Поле запровадить в широкий обіг свою другу назву – "Україна", і протягом XVII ст. вона за своїм змістом з "окраїни", "кордону" перетвориться на назву країни. Характеризуючи західні відомості про українців, італійський дослідник А.Кроніа пише: " …[Західна] література про війни, переважно анонімна, повна захоплення невтомним у боротьбі народом, який був *відкриттям століття*".

Тому тут, попри численні інші пам'ятки, ми маємо звернути основну увагу на три в важливі в нашому контексті картографічні роботи, які з різних причин стали щаблями по візуалізації цього "відкриття століття". Це

твори Ісаака Масси, Ґійома де Боплана та Йоганна Гоманна. І, звісно, супроводимо їх іншими сучасними їм баченнями українського простору.

"Найновіша карта Руссії" голландського купця та картографа Ісаака Масси, видана у 1633 р., була гравірована майстром з відомої родини – Віллемом Гондіусом, який згодом відзначиться гравіюванням "Генеральної карти України" Ґійома Левассера де Боплана і портрету Б. Хмельницького. На карті Масси зустрічається назва "*Okraina*", яка окреслює розпливчасті терени Дикого Поля на південних межах Московської держави, і перебуває доволі далеко на схід від української Сіверщини. Оскільки Масса ґрунтував свою карту на московських джерелах, то йому вдалося несвідомо віддзеркалити у ній витоки того популярного згодом ідеологічного стереотипу, який пов'язує "Україну" з "окраїною Росії". Щоправда, на мапі Масси ми дійсно бачимо московську "окраїну", але, що цікаво, – вона не має жодного відношення до "України". Це десь в краях верхньої Оки, Дону або ж Рязанщини (**рис. 13**).

Рис. 13. Фрагмент карти «Руссія або Московія» Ісаака Масси в атлісі Яна Блау, 1665, Амстердам

Очевидно, що етимологія назв "україна" та "окраїна" – ідентична, позначаючи порубіжжя. Проте в нашому контексті кар'єра "України" виявилася вражаючою у порівнянні з російською "окраїною", яка по мірі колонізації степу не набула самостійного значення та чіткої локалізації. Несвідомими промоторами "України" виступили, звісно, запорозькі козаки, які створили на цій "україні" вкрай своєрідну військову спільноту, історична місія та активність якої виплеснули "Україну" зі справжньої окраїни на землі середньої і початкової Русі – на усю Середню Наддніпрянщину. З часів Хмельницького "Русь" та "Україна" стають синонімами[2]. Русь – назва цілком історична, "заслужена" і традиційна, вживана у політичній риториці; Україна ж в лихах важкого протиборства козацтва з Річчю Посполитою, Москвою та Османською імперією стає за часів Руїни, словами російської дослідниці Т.Таїрової-Яковлевої, "емоційною вітчизною". Цей процес "накладання назв" добре відбиває вислів гетьмана Петра Дорошенка "Україна наша Руська".

Однак варто згадати ще одну локалізацію Русі, властиву погляду "із Заходу", особливо тих, хто мандрував чи мешкав у землях Центральної Європи. Із часів завоювання володінь колишнього "короля Русі" Данила Галицького Казимиром III Великим, а надто створення Руського воєводства із центром у Львові (1434) "Русь" мала чітку адміністративну локалізацію у Прикарпатті, у той час як решта колишньої Русі у її найширшому значенні (білоруські, новгородські та московські терени) представляли собою конгломерат різних держав, князівств з різними назвами, і жодне з них не звалося Руссю, – якщо не рахувати третю, часто призабуту частину назви Великого князівства Литовського, Жемаїтського і Руського. Тому

[2] Третім синонімом щодо Середнього Придніпров'я за Хмельницького був ще грецький термін "Росія" – урочиста назва Русі у православній церковній риториці. Лише з другої половини XVII ст. ця назва разом з українськими ієрархами та ченцями "перетікає" у Московщину, а з 1721 р. з «подачі» киянина Феофана Прокоповича перетворюється на офіційну назву – "Російська імперія".

присутність цієї назви саме у Прикарпатті на картах, починаючи з XV ст., є цілком закономірною. Якщо ми згадаємо карту Бернарда Ваповського (на якій відсутні політичні та адміністративні кордони – **рис. 10**), то там "Руссія" блукає від просто "Руссії" в Галичині до "Руссії Альби (Білої)" біля Московії, – а от починаючи з різних редакцій Вацлава Гродецького (**рис. 12**), коли вже зображуються адміністративні кордони воєводств, то вона логічно стає однопорядковою назвою з такими саме регіональними назвами воєводств як "Волинь" та "Поділля". Хоча з історичної перспективи або ж назв країн, "Руссю" були усі ці українські воєводства разом, а вже тим більше Київщина чи згодом – Чернігівщина. Але загалом, якщо брати назву "Русь" у широкому сенсі, то (як ми вже згадували) польські, верхньонімецькі та південноєвропейські картографи зазвичай писали її у Прикарпатті, а північнонімецькі, нідерландські та англійські – на теренах ближчої до них північної Новгородщини поруч із відповідною "Новгардією".

Після 1569 р., коли українські землі Великого князівства Литовського перейшли під владу корони Польської, підпольська Русь могла замінятися синонімічною назвою "Украйна", як це було в одному з універсалів короля Стефана Баторія (1580), цитованому українським істориком П.Сасом: "старостам, підстаростам, державцам, княжатом, паном, рицерского стану людем на Украйне Руской, Киевской, Волынской, Подляшской, Браславской мешкаючим". Відповідно, тут до "Украйни" відносяться Руське, Волинське, Київське, Підляське, Брацлавське воєводства. Це доволі раннє і змістовно широке використання назви "Украйна", і тому ця цитата становить собою передчуття її подальшої «кар'єри».

За наявності прикарпатської Русі у центральній Європі, стає зрозумілим, чому з того південного ракурсу дуже довго не сприймалися спроби Московської держави іменуватися "Руссю", стійке західне вживання слова "московит". Адже очевидна Русь знаходилася у східній частині земель

корони Польської (згодом – Речі Посполитої). Князь Данило Галицький коронувався як король Русі у 1253 р., а Руське воєводство існувало з 1434 р. Мешкали у ньому русини (в латинській передачі – *rutheni*, відмінні від *moscovites*). А запізні вправи з "руської" титулатури московських князів та царів сприймалися як суто політичні амбітні кроки, а не доказ тотожності з населенням теренів сучасних України чи Білорусі. З перспективи ж північної, прибалтійської Європи "Русь" писалося зазвичай на північних володіннях новгородців поблизу Білого моря. На півночі Новгород зі своєю країною "Новгардією", як і Галичина на півдні, був здавна відомим торговим партнером північних європейців і традиційними "входинами" до далеких невідомих напіваазійських країв Східної Європи. Тому з обох європейських "бачень" Русі Московське велике князівство, а згодом царство було найвіддаленішим прикордонням Татарії, а з огляду на тривалу політичну підпорядкованість Орді (на відміну від Новгорода або Галицько-Волинських князівств), то й з неясною "цивілізаційною приналежністю". До Русі в "широкому сенсі" Московію на зображеннях з кін. XVI – початку XVII ст. відносили, але вже на картах, які за своїм ракурсом містили частини Сибіру та Центральної Азії.

Ранній західний вжиток прикметнику "руський/російський" щодо Москви відноситься до праці Джайлза Флетчера "Про Російську державу" («Of the Russe Common Wealth», 1591). Як зазначає Д. Наливайко, "Флетчер побував англійським послом у Москві, отже йому була відома офіційна назва держави, яку він виніс на титульну сторінку своєї книги, але симптоматично, що в назву він ввів уточнення, важливе для орієнтацій своїх читачів, які знали цю державу та правителя під іншою назвою ("або спосіб правління російського царя, котрого звичайно називають московським царем")". Врешті ж західні європейці фіксували той факт, що "руська" і "московська" мови відрізняються. Так, австрійський посол у Москві Я.Генкель фон Доннесмарк вказував, що мова України – "руська", а польський

дипломат Ганс Гритина "дуже добре був ознайомлений з руською і московською мовами".

"Русь" була, сучасною мовою кажучи, "брендовою назвою", і нею не хотіли поступатися усі, хто претендував на її спадщину. Той же Богдан Хмельницький, згодом окреслюючи свої політичні претензії, називав себе "единовласником и самодержавцем Руским" з зазіханнями відповідно "по Львов, Холм и Галич". Тобто для великого гетьмана влада Русі виходить з Києва і охоплює і Русь придніпровську, і Русь прикарпатську, – тобто по суті етнічний ареал русинів-українців. Проте поєднати тоді обидві частини майбутньої України не вдалося, і це стане одним із чинників того, що за Прикарпаттям ще довго буде триматися назва "Русь", а Наддніпрянщина почне далі з різною мірою успіху "покозачуватися" та відповідно за назвою "українізуватися".

У західній Європі українське козацтво певний час сприймали як окремий народ, проте невдовзі його почнуть усе ж сприймати як частину русинів. Тому суттєвим з тих часів є зауваження французького автора П'єра Шевальє (1663), що "козаки – це тільки військо, а не народ, як багато дехто думав". Італієць Г.Пріорато тоді ж писатиме, що "ні походженням, ні укладом життя вони (козаки) ні в чому не відрізняються від русів" (цитую за Д.Наливайком).

Щодо України, то П.Шевальє надає таку інформацію: "Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає «окраїна». Це вся територія, що простяглася поза Волинню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воєводства... Україна є дуже родючою країною, так само як Русь і Поділля." Коли у нього мова йде про "Русь", то йдеться про Прикарпаття (Руське воєводство). Таким чином, "Україна" для Шевальє – це Наддніпрянщина, яким за булави Хмельницького оволоділо Військо Запорозьке. В іншого француза Отевіля у загальному описі Речі Посполитої Україна є також лише При-

дніпров'ям, але вона перераховується в числі "руських провінцій" – разом з Поділлям, Волинню та Галичиною.

* * *

Втім, повернемося до "візуалізації України", здійсненої іншим сином Франції, старшим сучасником Шевальє і одного з його джерел інформації. Вочевидь етапний для картографії та історіографії України автор – це Ґійом Левассер де Боплан (1600–1673). Ця постать добре відома поколінням істориків, які зверталися до його "Опису України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн" (1651). Цей французький артилерист, військовий інженер і картограф, який вже добряче побачив світ (брав участь в експедиції до Індійського океану), перебував на польській службі у 1630–1647 рр. У 1630-х рр. він будував укріплення у Барі, Бродах, Кременчуці та Кодаку, проводив топографічні вимірювання і креслив карти українських територій. Географи найбільш шанують його здобутки у гідрографії: наприклад саме він, як сьогодні видається, як слід "загнув" на мапі Дніпро, який перед тим зазвичай зображувався з прямим руслом або з лише одним вигином.

У його описі "Україна" є також збірною назвою придніпровських провінцій Речі Посполитої, у яких саме в часи друку його праці завирувала кривава козацька війна. Для Боплана правий берег Дніпра є "руським" або "українським", а лівий – "московським" (не в сенсі приналежності, а наближеності); вживає він як синоніми "русини, або козаки".

Боплан по суті першим помістив "Україну" (принаймні за назвою окремої карти країни) в географію Європи, де вона займала своє місце до кінця XVIII ст., а згодом епізодично "блимала" до 1917 року. Наприкінці ж XVIII ст. і українська Гетьманщина, і самі запорозькі козаки, і

Польща, і Литва, і татари кримські вже втратили актуальність через завоювання, поділ і розчленування імперіями – Російською та Австрійською. Але за часів Боплана усі ці процеси лише розпочиналися…

Характерною і важливою для нас є змістовна зміна, ще за перших років побутування карти Боплана, пояснення терміну "Україна". Спочатку вона виступає як друга назва "Диких Полів", але вже за декілька років починає цілком відповідати назві "Опису" Боплана – "Карта України з багатьма її провінціями" (**рис. 14**), оскільки одночасно відбувалося становлення держави Б. Хмельницького та його послідовників під час визвольної війни. Через це "Україна" перетворювалась зі своєрідного прикордонного регіону Речі Посполитої на політонім (назву політичного утворення), межі якого обумовлювалися актуальними кордонами Козацької держави. За викладом Боплана, до "України" очевидно "надійніше" належить західніший, ближчий до Польщі берег Дніпра, власне саме Дике Поле, воєводства Брацлавське та Київське (останнє обіймало обидва береги Дніпра).

За загальним "образом території" (чи "ракурсом") на карті Боплана Україна являє собою буквально східну частину володінь корони Польської в межах "Республіки двох народів" (Речі Посполитої) від певної межі: на схід від "Russiae Pars" (Галичини), на південь від Великого князівства Литовського, на північ від турецько-татарських володінь і – до московського кордону. Врешті, десь такі саме кордони держави Хмельницького і фігурують у Зборівській угоді 1649 р. або ж межі Великого князівства Руського у Гадяцькому трактаті Івана Виговського 1658 р. Щодо західних меж "карти України" (не самої "України", як її уявляв Боплан – остання у нього була меншою), то на першій карті ("Загальному плані") вона сягає Львова і Західного Бугу, а от на докладнішій "Спеціальній" – вже Перемишля і Вісли; на першій карті є "Русь", на другій – "Червона Русь".

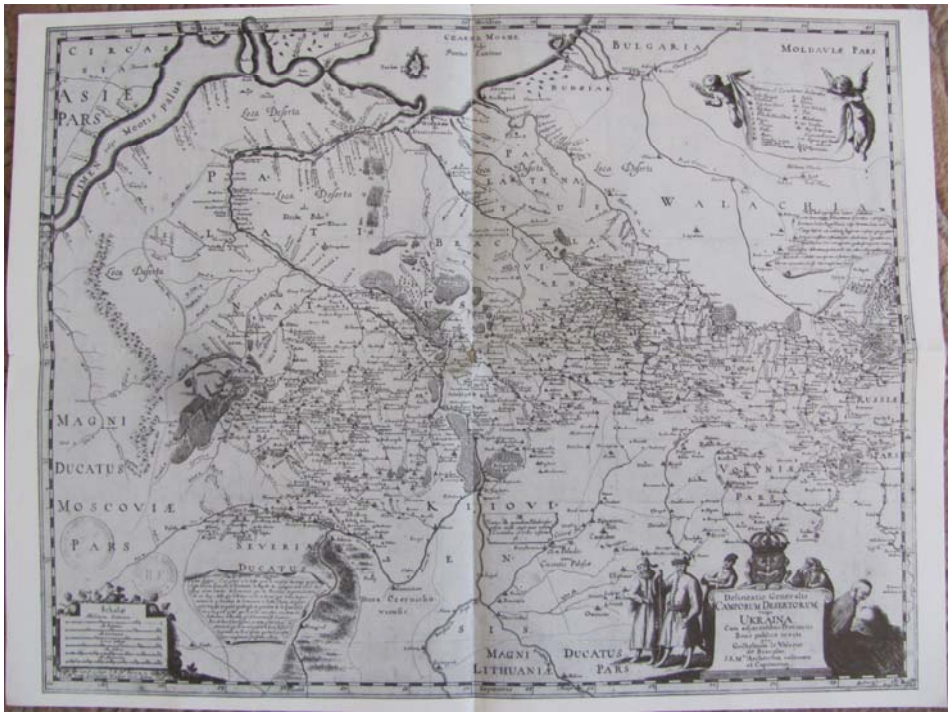

Рис. 14. «Загальний план Диких Полів, інакше кажучи, України з її провінціями» Гійома де Боплана, 1648.

* * *

Надалі, відколи козацька Україна буде поділеною по Дніпру між Московією та Польщею Андрусівським перемир'ям 1667 р. та "Вічним миром" 1686 р., її розфарбування на картах навпіл в різні державні кольори не надто поспішатиме. І не стільки внаслідок професійної "інерції" картографів, скільки в силу постійної зміни політичних та військових важелів, які не дозволяли зафіксувати якійсь "остаточний стан" території. Тим більше, що така радикальна зміна кордонів вимагала певної реклами та промоції. Якщо Боплан перебував на польській службі і віддзеркалював на карті як ракурс південно-східну частину Речі Посполитої, то для зафарбування Лі-

вобережжя у московські кольори на західноєвропейських картах необхідна була "московська редакція" карт Східної Європи, яка б дійшла до провідних картографічних видавництв, майстерень і редакцій Заходу: Парижу, Амстердама, Лондона, Нюрнберга, Данцига (Гданська).

"Картографічна пропаганда" була вагомою річчю в часи, коли безпосередньо "великий світ" мало хто бачив, а от уявлення хотів би мати (хоча й зараз не надто багато змінилося…). Тим більше, для повноважних людей, які за тих часів практично займалися "геополітикою". Як пише історик Ларі Вулф, "самі карти стали географічним каркасом для впорядкування інших галузей знань, від природничої історії до історії національної… Географія стала невіддільною частиною тогочасної міжнародної політики".

Такий політично важливий напрям "картографічної пропаганди" буде цілеспрямовано розвинутим у Росії лише від Петра І. Його масштабні проекти географічного дослідження Росії передбачали створення зусиллями Санкт-Петербурзької імператорської академії наук "Атласу Російського" який би став перевіреним джерелом інформації для Заходу. До цього Московія виглядала на картах як таємнича холодна країна на самому краю Європи та в Азії, її приналежність до європейського або азійського світу була заплутаною (згадаємо цю ж дилему на портоланах). Християнська віра московитів начебто і відносила їх до Європи, але з античних часів відомий кордон Європи по Дону (Танаїсу) ділив Московію з часів завоювання Сибіру принаймні навпіл; дипломат і мандрівник Сигізмунд Герберштейн у сер. XVI ст. вважав, що якщо провести лінію від Танаїсу, то Московія опиниться в Азії. Це змушувало згадувати аналогічну ситуацію з "Сарматією європейською" та "Сарматією азійською", оскільки межа Європи становила для європейців певну самодостатньо значущу, символічну річ у визначенні того, що ми б сьогодні назвали "цивілізаційною приналежністю". Аналогічна думка присутня й на карті, створеній у Литві втікачем з Москви воєводою та окольничим Іваном Ляцьким та

художником Антонієм Відом (1542): "Московія, вона ж Альба (Біла) Руссія, не є частиною Європейської Сарматії. Але належить великій Азії або ж Скіфії...". В амстердамському атласі Яна Блау 1665 р. московити зображені на карті Азії серед мініатюр азійських народів.

Взявся за цей споконвічний кордон з Азією той самий Петро І під час Азовських походів 1695–1696. Успіх цих війн мав бути прорекламований відповідними "декларативними" картами. Начерк одної виготовили у 1699 р. іноземці на московській службі генерал-майор Менгден та фельдмаршал Брюс, а гравіював її голландець Ян Тессінг. Ця карта була видана російською та латинською мовами, містила улесливий картуш і портрет московського монарха. На думку українського історика картографії Р.Сосси, на ній чи не уперше Україна позначена як "Мала Руссія" (*Pars Russiae Minor*), у межах Наддніпрянщини і без тодішнього польсько-російського поділу по Дніпру (**рис. 15**). Подібний твір 1701 р. створив й інший голландець Адріан Схонебек. Імовірно, що "Мала Руссія" взагалі як назва на карті походить саме з російської картографічної продукції петровської доби, – принаймні на західноєвропейських картах раніше цей термін не вживали.

Рис. 15. Фрагмент «Карти Росії» Якова Брюса, Амстердам, 1699.

Втім, одночасно, початкова залежність петровської російської картографії від західноєвропейських зразків позначилася на тому, що на межі XVII–XVIII ст. вперше (але вкрай ненадовго – хіба що один раз) на російську карту втрапляє "*Україна Козацкая Страна*" (саме так!). Співіснують на цій карті і "Царство Московское или Российское", і "Рωссиа Черная" в Галичині та Холмщині. Поява тут України продиктована тим, що ця карта була перекладом французької карти Ґійома Сансона, на якій був підпис, успадкований від Боплана. Надалі ж "Україна" вже не з'явиться знову, замінена на офіційно прийнятнішу для держави, що нещодавно почала називатися "Росія", – "Малоросію".

Звісно, що термін "Мала Русь", який у XVII–XVIII ст. трансформувався у "Малоросію", нам відомий здавна – з XIV ст. (епізод, пов'язаний з утворенням Галицької митрополії паралельно із перебуванням у Москві київського митрополита). Проте якогось географічного та політико-правового змісту "Малоросія" набула лише в контексті стосунків українських гетьманів та церковних ієрархів з московськими установами після 1654 р. Використовувалася ця назва як синонім земель Війська Запорозького (Гетьманщини) та України-Наддніпрянщини в офіційному листуванні і була відсутньою у буденному вжитку. Останнє не є випадковим, адже й саме слово "Росія" було урочистим елінізованим (грецьким) синонімом "Русі" (або ж широкого ареалу руського православ'я) і було, відповідно, поширеним в колах церковної учености. До другої половини XVII ст. воно не відносилося до земель Московської держави, і тому ми не знайдемо якоїсь помилки у вітаннях спудеїв Київського колегіуму до Богдана Хмельницького у 1648 р.: "З тобою, Богдане, Росія на ноги встала". У вірші малися на увазі Русь-Наддніпрянщина

та її сакральний центр Київ, а не Московщина. Проте згодом, у 1660–1670-х рр. поширюються у джерелах "малоросійські люди", "малоросійські городи", "малоросійські гетьмани".

Зазначимо, що самі «малоросійські гетьмани» не надто поспішали вживати цей термін. Наприклад, у завданнях українському посольству до Москви від канцелярії гетьмана І.Самойловича у 1685 р. так писалося про Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства: «В тех трех воєводствах и Украйна вся, и Войско Запорожское заключаетца» (цитую російський переклад, що зберігся, за Т.Таїровою-Яковлевою).

Якогось зневажливого значення (як на уявлення українського національного руху XIX–XX ст.) «Малоросія» тоді, звісно, не мала. Зручною вона була вочевидь для московської адміністрації, бо більш звична для них назва українців-козаків "черкаси" виявилася завузькою. Картографічним прикладом термінології також може бути назва "Чертежа украинским и черкаским городам от Москвы до Крыма" (1670–1671?), який служив шляховиком (від міста до міста, з відстанями) для тих, хто рухався найбільш популярним маршрутом московського війська часів української Руїни.

Та й назва відповідної адміністративної установи по зносинам з Гетьманщиною (Малоросійський приказ, який діяв у 1662–1722 р., до утворення Петром І першої Малоросійської колегії) задавала термінологію. І зрозуміло, що в європейську географію і картографію топонім "Малоросія" потрапляв епізодично і лише через рімейки російських карт XVIII – поч. XIX ст.; закріпиться він там згодом вже у перекладі (саме як "Мала Росія": Petite Russie, Kleine Russland, Little Russia), а не як транслітерація з російської ("Malorossia"). Це станеться набагато пізніше, аніж сама "Росія" остаточно заступить "Московію" (лише в сер. XVIII ст.) – у столітті XIX.

Тому для історика картографії існує суттєва проблема: як перекладати одне й те саме слово у французькій, ні-

мецькій та англійській мові, яке позначає і Русь, і Росію-Московію (в сенсі російської держави/імперії)? Оскільки це залишає забагато простору для довільних тлумачень або ж видавання авторських гіпотез за дійсність, то ми тут намагаємось до XVII–XVIII ст. просто подавати транслітерацію (Русія, Руссія), а згодом виходити з номенклатурного контексту карти: якщо на ній існує у якійсь формі "Московія" паралельно із "Руссія", то "Руссію" ми тлумачимо як "Русь", без обов'язкової прив'язки до Московської держави. Якщо ж "Московія" зникає, і залишається лише "Руссія" з прив'язкою до Російської імперії, то ми перекладаємо як "Росія" і, відповідно, у нас з'являється "Малоросія", а не "Мала Русь". Інші приводи для відмінності назв нам надає лише наявність одночасно назви "Рутенія", яка ніколи не відносилася до Московії, але це стосуватиметься століть XIX і XX.

* * *

У ті ж часи провідними подіями європейського життя стали дві війни: на заході за Іспанську спадщину (1701–1714) та на сході – Велика Північна (1700–1721). Друга для української історії має трагічне значення, перекресливши спробу Івана Мазепи відновити самостійність Гетьманщини. Звісно, що виступ його був вимушеним ризикованим кроком, але це була одна із тих ситуацій історичного вибору, сама ідея якого потім живе набагато довше за учасників події. Війна була, як ми знаємо, "Північною", присвяченою пануванню на Балтиці, але військова вдача (точніше невдача) привела війська молодого амбітного шведського короля Карла XII на українські землі. Гетьмана Мазепу це поставило перед важким неочікуваним вибором – зберегти лояльність до не менш амбітного, особисто симпатизуючого гетьманові, але очевидного руїнника українських вольностей Петра I, або ж податися з однодумцями у табір шведів, шукаючи можливої зовнішньополітичної альтернативи. Хоча зізнаємося,

що союз зі шведами не був чимось новим в українській зовнішньополітичній практиці: Хмельницький після розчарування у Москві також дивився переважно на Балтику. Подальша сумна історія поневірянь "мазепинців" нам відома: Полтава, Переволочна, Бендери, смерть Мазепи, невдалі спроби реваншу Пилипа Орлика.

Для європейських картографів Північна війна була одним із вдалих бізнес-проектів. Поважний континентальний конфлікт, який тривав два десятиліття, за яким було зручно стежити, маючи перед очима театр воєнних дій. Як слушно писав невдовзі, у 1730 р. шведський географ Штраленберг, "хоча більшість мистецтв під час війни занепадає, географія розвивається і удосконалюється". Не знаємо, чи були схильні тодішні шанувальники політичних новин пересувати прапорці по мапі, позначаючи рухи "фронтів", але карти Прибалтики після 1700 р. почали користуватися значним попитом.

1702 р. амстердамський гравер Даніель де ля Фей (1640–1709) видав "Атлас кішеньковий театру війни в Європі", у якому щодо східного театру застосував варіант карти француза А. Феротея де ля Круа (1640–1715) "Польське королівство з його кордонами", створену до 1693 р. На ній зображено 12 щитів з гербами воєводств та територій, що входили до Речі Посполитої; є серед них (можливо уперше на карті) і герб України (на щиті – *Ukrine*, на мапі – *Ukraine*) зі стоячим галицьким левом, а на самій карті зазначено "Україна або земля козаків". Сам напис проходить уздовж Волині, Київщини і Поділля. Галичина та Берестейщина окреслені як "Чорна Русь", окремо від "України", хоча остання, як ми могли помітити, має вочевидь галицьку символіку. Це поки єдиний відомий на карті геральдичний зв'язок між Наддніпрянщиною та Галичиною (**рис. 16**).

Рис. 16. «Польське королівство з його кордонами» Феротея де ля Круа – Даніеля де ла Фея, 1702

А після 1708, коли популярний у Європі Карл XII подався в екзотичні козацькі землі, довелося швиденько знову згадати творчість Ґійома Левассера де Боплана і показати зацікавленим політикам та громадянам, якими такими ресурсами володіє або на які претендує спільник Карла "князь Мазепа" (гетьман з 1707 р. мав титул князя Священної римської імперії), – а саме, що то за Україна (і нагадаємо, – аж ніяк не Малоросія). А ситуація у тих краях була заплутаною: попри полтавську перемогу, Петро I зіткнувся зі вступом у конфлікт Османської імперії, відбув невдалий Прутський похід та втратив той самий Азов, що перебував на межі Європи та Азії.

Цілком "буденна" прибалтійська війна перетворилася на низку екзотичних експедицій по кордонах ісламського Сходу. Зацікавлена публіка потребувала карти театру во-

єнних дій, чим, власне, і стала "Україна або козацька земля з прилеглими провінціями Валахії, Молдавії і Малої Татарії" (1712) нюрнберзького картографа Йоганна Баптиста Гоманна (1664–1724) (**рис. 17**). Гоманн – фундатор німецької школи видання атласів (ця карта була поміщеною саме у його атласі) – намагався стежити за впровадженням на картах актуальних політичних та військових реалій, змін кордонів та міжнародної ситуації. Людиною він був шанованою, і невдовзі, у 1715 був призначений Географом Імператора Священної римської імперії.

Через це на покладеній за основу карті Боплана (вона була "першоджерелом" більшості французьких та центральноєвропейських карт українських теренів того часу) винесені на картуш гетьман Мазепа та його прибічники, позначено місце Полтавської битви. Проте для нас, окрім цієї актуалізації для західних європейців подій боротьби за Україну, важлива ще констатація на картуші: "Україна – земля [країна] козаків", що знову піднімало цю назву з регіональної на рівень країни-держави. Згадаємо, що для Боплана "самодостатність" України як країни (попри наявність внутрішніх провінцій) була "неостаточною" з огляду на те, що вона як політичний новотвір відбувалася саме при ньому. Вона "виникає", вона є лише Наддніпрянщиною, по суті без західної прикарпатської Русі, і те що вона "країна", ще не робить її "державою", окремою від Польщі.

Рис. 17. «Україна або козацька земля з прилеглими провінціями Валахії, Молдавії і Малой Татарії» Йоганна Гоманна, Нюрнберг, 1712

Але на карті Гоманна ми вже бачимо через півсотні літ після Боплана, що внаслідок тривалої боротьби козацьких гетьманів поміж Варшавою та Москвою, попри поділи по Дніпру між двома зовнішніми потугами, Україна тут "виводилася" на карті зі звичних "польських" кольорів, але при тому й не зафарбовувалася у "московські". Ми бачимо на карті Гоманна "Україну", яка серед карт тої доби максимально наближена до своїх етнічних меж – від Слобожанщини до Перемишля. Чому "образ України" Боплана був Гоманном розширеним (зокрема на захід до Карпат) – важко сказати, адже він вочевидь не мав карт

українських етнічних земель, які з'являться лише у XIX ст. Можливо, що він тут просто показав усі терени, на яких живе руський народ, або ж усю колишню «Польську Русь».

Загалом Гоманн явно намагався показати саме широкий "театр воєнних дій", адже у нього по суті – це карта південно-східної Європи і Причорномор'я; окрім України показані не лише згадані на картуші Молдавія, Валахія і Мала Татарія (Кримські володіння), але й Трансільванія, Болгарія, Стамбул, чорноморське узбережжя Кавказу, а з боку Московії – Смоленщина, Рязанщина та відповідна частина Дикого Поля. Зрозуміло, що стратегічні витівки Карла та Петра могли занести "фронт" вже не зовсім "Північної" війни у ще дальші незвідані землі. Але інтерес становить саме побачити Гоманнову Україну на такому широкому тлі. Оскільки на карті адміністративні утворення виділені кольором, цікавим видається один колір на усю Україну від "Покуття" до "татарського шляху на Москву", попри існуючі польські воєводства на захід від Дніпра і польсько-московський кордон по Дніпру. Навряд Гоманна вразило те, що Мазепа у 1704–1706 рр. накинув своє гетьманування на обидва береги Дніпра і дійшов військом до Замостя, бо ж усе одно, – до Перемишля влада його булави де-юре вочевидь не поширювалася. Польща на цій карті явно просто ігнорується. А звична відмінність України-Наддніпрянщини від Русі-Прикарпаття долається в простий спосіб: написи "Червона Русь" та "Україна" проведені паралельно через увесь жовтий "український простір". Щоправда, в останньому "компромісі" Гоманн не є одиноким винахідником: у 1714 р. на карті в атласі лейденського видавця Пітера ван дер Аа (1659–1733), яка є іншою версією Боплана, на картуші зазначено: "Україна, земля Червоної Русі". Потім цей варіант назви України буде неодноразово траплятися на західних картах.

Після цього карта Гоманна перевидавалася його підприємством та іншими (зокрема ще одним нюрнбержцем

Крістофом Вайгелем у 1719 р.); останній спалах інтересу до неї припадає на часи російсько-турецького конфлікту 1730-х рр.

Цікавим також є означення України на карті "Королівства Польського" французького картографа Жана-Батиста Нулена (1742). На ній ми бачимо три Русі. Одна – "Русь польська або червона" (суч. Україна), друга – південно-східна Білорусь (решта Білорусі – "Литва"), третя – "Московія або Велика Русь". "Україна" на карті – це Поділля і Наддніпрянщина. Фігурує також прикметник "Мала" (Petite), але незрозуміло, до чого він відноситься, адже "Мала Польща" вже показана у районі Кракова та Любліна, імовірно – це Мала Русь. Розлогий поземельний коментар до карти пояснює вжиті назви:

«*Русь Польська*, яка також має назву *Мала Русь*, поділяється на Русь Литовську і Русь Червону. Далі ми говоримо (уточнюємо), що Русь Литовська належить державі Литовській.

Русь Червона є частиною держави Польської і поділяється на Русь окрему (Russie particuliere) та Україну (Ukraine).

Русь Окрема – це воєводства (palatinates) Хелма, Белза і Русі.

Україна – це землі козаків, що охоплюють провінції Волинь і Поділля або козаків польських, козаків московських і козаків турецьких[3].

Провінція *Волинь*, яка поділяється на Верхню та Нижню Волинь, містить воєводства Луцьке і Київське; з додачею великої частини, що належить московитам.

Провінція *Поділля*, яка поділяється на Верхнє та Нижнє Поділля, містить воєводства Кам'янецьке і Брацлавське; з додачею великої частини Кам'янця у турків з 1672»

Політична "гнучкість" вже англійського картографа Германа Моля у називанні територій і держав кумедно

[3] Тут мається на увазі різна політична підпорядкованість українських козаків.

проявилася у розкішному "Новому і повному атласі" (Лондон, 1719), де майже кожна карта присвячена якомусь поважному можновладцеві – від англійської королеви Анни і герцога Мальборо до російського царя Петра І. Звичайна карта називається традиційно: "Московія в Європі". На ній "Russia", як було звичним для північноєвропейської картографії, розташована біля Білого моря. А от у ому ж виданні на карті Московії, присвяченій "Петру Олексійовичу", назва країни змінюється: "*Росія* або Московія". І з'являється на теренах Гетьманщини не менш цікавий дещо заплутаний напис, який наводить на меланхолічні роздуми: "Землі старої України" або ж "Землі колишніх козаків" – дивлячись як читати…

До середини XVIII ст., після розв'язання "українського питання" Полтавою, здавалося, що карти України, засновані на Боплані, підзабулися і вийшли з поточного обігу картографічних служб і редакцій. Наші краї знову опинилися на маргінесі уваги, і на 1770-ті рр. начебто втратили свої географічні подробиці. Україну в якомусь сенсі можна було відкривати наново.

Втім, усе ж не будемо вже так швидко ховати карту України упертого Ґійома Левассера. Вона втрапила ще в паризький "Універсальний атлас" батька і сина Роберів де Воґонді (1757). Але тут ми можемо простежити очевидний "польський слід", адже Робер-син був вихованцем і співробітником Нансійської академії. Останню утримував колишній польський король, прихильник Просвітництва (та й, згадаємо, в свій час – кореспондент Івана Мазепи) Станіслав Лещинський (правив у 1704–1709, 1733–1734 рр.), у побутування своє герцогом Лотаринзьким (1738–1766). То ж картографічні сюжети, пов'язані з Річчю Посполитою, мали певні пріоритети. Адже "Україна" була картографічним нюансом до карт саме Польщі. У Воґонді вона знаходиться на польському правобережжі Дніпра. Якщо ж ми візьмемо ширші обрії чи більшу перспективу, – наприклад карту Європи, – то у Воґонді ми побачимо лише кордон Польщі і Європейської Росії по

Дніпру. Тому під кінець XVIII ст. за умов "скорочення" і зникнення самої Польщі "український сюжет" впав на рівень нижче неї в рейтингу імовірних політико-картографічних проблем. Польща стала "колишньою державою", але залишилася "країною"; Україна ж в силу набагато меншої, або ж цілком відсутньої політичної актуальності себе як назва на карті почала відверто "блимати", згадуючись усе рідше.

Від доброї волі картографів та, певніше, тих установ, на які вони працювали, залежало, залишати на мапі Польщу після її остаточного поділу 1795 р. чи ні. Адже якщо брати вже звичну з сер. XVI ст. наявність на мапі державних та адміністративних кордонів, існувало очевидне право вибору: позначати лише держави (тоді вже не існує ані Польщі, ані тим більше України як адміністративних одиниць), або ж звертати увагу ще на "країни" та "народи". Щодо останніх, то у ранньомодерний час "народи" залишилися поза Європою, оскільки варварський бездержавний світ стрімко віддалявся на периферію – Новий світ, Африку, віддалену Азію, Океанію. "Народи" ототожнювалося з варварськими бездержавними племенами, яких тут вже не лишилося. Європа була континентом державних націй. У Європі, аби втрапити на карту в якості "не держави", треба було становити собою певну ексклюзивну спільноту – як от українські козаки, які доволі довго саме як "козаки" протрималися на картах Східної Європи у XVIII ст. Але оскільки етнографічні карти принесе з собою лише "націоналізована" середина XIX ст., то "полякам без Польського королівства" легітимне місце знайти було важко. Поляки на карти не потраплять до появи етнографічних, а от сама Польща на західноєвропейських картах уперто залишиться: як окремий об'єкт, хоч і де-юре неактуальний. Треба було в якійсь спосіб тулити на карту Польщу як країну, а не державу. За виключенням, звісно, карт тих, хто її поділив, – Росії, Австрії та Пруссії.

За таємною угодою 1797 р. держави-учасниці третього поділу встановили, що сама назва Польщі мусить "зникнути раз і назавжди". Щось у цьому формулюванні нагадує слова вже небіжчиці Катерини II з іншого приводу: "Аби саме ім'я гетьманів було забутим". Те, що Польща, словами славнозвісного американця Томаса Джефферсона, стала "країною, стертою з карти світу через розбрат її громадян" породило очевидний прецедент: чи достатньо "стерти з мапи" для того, щоб саме "питання" було знятим? І чи є присутність на мапі необхідною ознакою існування народу та країни?

* * *

Отже, підсумовуючи мандрівку України картами XVII–XVIII ст., ми можемо говорити про те, що після впровадження її назви в європейську географію Бопланом, вона на тривалий строк закріплюється у свідомості західних європейців як "країна козаків". Козаки вважалися своєрідною частиною "руського народу". Можна було найчастіше зустріти вужчу локалізацію України – у Наддніпрянщині та на Поділлі, або ширшу – коли так підписувалися усі руські воєводства корони Польської (але із паралельною назвою "Червона Русь"). Протягом Хмельниччини, Руїни, численних антитурецьких кампаній, подій Північної війни Україна стала звичним географічним об'єктом на карті Європи, попри те, що їй не вдалося усталити свій суверенітет, і вона була розділеною по Дніпру між Польщею та Московією. Іноді її позначали окремим кольором у фактично етнічних межах українства, уникаючи російських або польських кольорів.

До середини XVIII ст. відчувалося доволі чітке розрізнення України (Русі) та Московії, але після Полтави, із розгортанням зовнішньої експансії Санкт-Петербурга на захід та південь значення Гетьманщини у європейській політиці сходить нанівець. Інтерес до України час від часу пробуджується під час російсько-турецьких війн XVIII

ст., але розвиток російської картографічної індустрії та поширення в західній літературі офіційної назви Росії впроваджують в картографічний обіг топонім "Малоросія" (щодо Лівобережжя), який констатує остаточне входження України до Російської держави, котра протягом XVIII ст. перестає на Заході називатися Московією.

Із поділами Речі Посполитої між Росією, Австрією та Пруссією і постанням як найдраживішого у Східній Європі "польського питання" якісь українські сюжети у картографії набувають лише епізодичного, маргінального характеру на наступні сто років. Поступове зникнення з карти позначило перехідний етап від часів козацької самобутності до формулювання на нових засадах модерного українського національного проекту.

РОЗДІЛ 3
Від Малоросії до України

XIX століття як певний цілісний "історичний", а вже тим більше картографічний образ України для нас видається вочевидь "довгим" – 1795–1914 рр. У 1795 р. відбувся третій поділ Речі Посполитої, який звів кількість "власників" українських земель до двох – Російської та Австрійської імперій. Більша частина північного Причорномор'я з 1790-х рр. належала Росії, а приєднання до неї у 1812 р. Бессарабії остаточно засвідчило занепад османських впливів. Війни Австрії та Росії з наполеонівською Францією лише епізодично зачіпали Україну – в сенсі скороминущих незначних змін австрійсько-російського кордону або ж так і нездійснених планів французьких стратегів щодо розчленування західних володінь Росії. Надалі протягом сотні років у східній Європі були відсутні настільки масштабні воєнні конфлікти, що вони могли б помітно змінити політичну карту регіону. Основний інтерес Росії був спрямований на Балкани та Близький Схід; програна Кримська війна з морськими державами обійшлася Петербургу втратами дрібними і тимчасовими; Росія, Австрія (з 1867 – Австро-Угорщина) та Пруссія (з 1871 – Німецька імперія) до пори були міцно пов'язані одна з одною співучастю у контролі польських проблем. Польські повстання 1830–1831 та 1863 рр. були придушені, засвідчивши вихідну недостатність потуги поляків. Очікування, що на цьому просторі міжімперської стабільності сколихнеться якесь нове "питання", видавалося принаймні наївним.

Втім, подібні прецеденти "неясності" щодо питання "народ-країна-держава" траплялися не лише з Україною і українцями або Польщею і поляками: наприклад, в амстердамському "Історичному атласі" Шателена і Гудвіла 1720 р. другий упорядник з подивом зазначав щодо Богемії (Чехії), частини Священної римської імперії: "Хоча цю країну і зображають на усіх картах Німеччини, хоча вона входить до складу Імперії, проте залишається самостійною державою. Її закони і звичаї відрізняються від німецьких, навіть мова її інша; через це ці дві причини та держава – вид одиничний і неповторний у цьому просторому краї". Критерії "заслуги перебувати на карті" "країною або державою" були ще розмиті і диктувалися баченням політичного простору феодально-династичної доби. На питання, чому на карті Німецької імперії мусить бути окремою слов'янська Чехія-Богемія (попри те, що політично це умовна Німеччина або ж конкретніша Австрія як тодішній осередок Священної римської імперії), відповість вже XIX століття, – принаймні в особі мовознавця та етнографа Павла-Йозефа Шафарика, але про це – нижче.

Протягом першої половини XIX ст. можна було спостерігати, як народи починають потрапляти на загальногеографічні та етнографічні карти. Українці ось-ось мали вигулькнути, – от тільки неясно під якою назвою (принаймні точно не як "українці", бо такої їх прийнятої спільної самоназви ще не існувало). Бо ж на початку століття уявлення західних європейців про народи сходу континенту були вельми химерними: вважалося, що на західній Україні мешкають поляки, а у Закарпатті – якійсь "мадяро-слов'яни".

Що ж до України, то вона принаймні існувала як історичне явище (на історичних картах) та як регіональна назва Наддніпрянщини. Наведемо доволі якісний приклад.

Вагомим джерелом з еволюції зображення української історичної, етнічної та політичної топоніміки у Західній Європі XIX ст. є французький "Універсальний атлас фізичний, історичний і політичний Дюфура" (Париж, 1860, кар-

ти 1854–1860 рр.) (**рис.18**). На загально-географічній карті "Сучасної Європи. 1855" ми бачимо одночасно Україну та Малоросію (Petite Russie). Україна – по обидва береги Середнього Дніпра, Малоросія – від Чернігова до Слобожанщини; однак перебувають вони в одному контурі-просторі, який охоплює Київську, Чернігівську, Полтавську та Харківську губернії (кордони самих губерній на цій карті не показані).

Рис. 18. Фрагмент карті «Сучасна Європа» з атласу Дюфура, 1855, Париж

Аналогічне виділення контуром торкається етнічної Польщі, смуги західного регіону Російської імперії (від Прибалтики до Поділля) та смуги південного (від Прута уздовж Чорного моря), Півночі та Поволжя. Тут ми можемо спостерігати становлення французького, німецького та англійського (і похідного від нього американського) районування Європейської Росії, яке запанує саме з середини XIX ст.: Велика Росія, Малоросія, Західна Росія, Польща, Казань (Поволжя), Південна Росія (Північне Причорномор'я і Передкавказзя) (**рис. 19**). Прикметно, що у випадку Малоросії це не збігалося з власним росій-

ським районуванням. В Росії Малоросією вважалися лише терени Малоросійського генерал-губернаторства 1802–1856: Чернігівська і Полтавська губернії, а з 1835 ще й Харківська (до того – Слобідсько-Українська).

Рис. 19. «Південно-західна Росія» з британського «Королівського атласу сучасної географії» Кіта Джонсона, 1886, Лондон.

Розташована на Правобережжі Київська губернія була складовою Київського генерал-губернаторства або ж Південно-Західного краю (південної частини Західного краю – російської частини колишньої Речі Посполитої) в складі губерній Київської, Волинської та Подільської. Термін "Нова Росія", що характерно, блиматиме лише на картах часів російсько-турецьких війн доби Катерини ІІ або тих пізніших, які показують ці часи), при тому вкрай вузько – фактично колишні землі Вольностей Війська Запорозького (з 1775) та здобуте за Кючук-Кайнарджийським трактатом 1774 р. межиріччя Дніпра та Бугу. Надалі писатимуть "Південна Росія", яка включатиме в себе землі на південь від Києва та Харкова від Бессарабії до Передкавказзя. Звісно, що "Росія/Русь" пе-

редаються одним словом Russie, що вже є очевидною банальністю, і до чого ми вже не будемо повертатися.

На карті "Західної [європейської] Росії" в атласі Дюфура згадане районування надалі повторюється вже із кордонами губерній. Через підросійську Люблінщину і підавстрійську Галичину написано "Червона Русь". У Гроднещині та Пінщині – "Чорна Русь". Східна Білорусь – "Біла". Є також і етноніми, що показують початкові впливи тодішньої етнографії (надалі політико-адміністративну та етнографічну інформацію намагатимуться розвести по різним спеціальним картам). У Білорусі існують "Північні росіяни". Це видається дивним, але натомість на самій півночі Росії бачимо етнонім "новгородці". Є, звісно, й "великороси" (Grande Russiens) – у Центральній Росії. На карті середземноморського басейну ми побачимо ще цікавішу "етнографічну вставку": "росіяни південні" (точніше – "росіяни на півдні"); напис починається акуратно в українському Закарпатті, йде через Галичину і сягає Слобожанщини, тобто більш-менш охоплює ареал українців. Є ще на Кубані "Чорноморські козаки". І знаходимо ми нарешті "готовим" згадане вище районування на повній найзагальнішій карті "Росія європейська та азійська". Невдовзі на французьких картах з'являться малороси (Petite Russiens), але тут у нас з'явилася поки лише Малоросія і "росіяни на півдні".

Наявність "новгородців" імовірно свідчить про вплив результатів досліджень визначного мовознавця та етнографа Павла Йозефа Шафарика (1795–1861), які узагальнені на його карті 1842 р "Слов'янські землі" (**рис. 20**). На ній, на думку Р. Сосси, чи не уперше виділені серед слов'янських народів "малоруси", які показані як окремий народ з власним етнічним ареалом, котрий вельми достовірно збігається з українським етномовним простором на першу третину XIX ст.

Великий авторитет П. Шафарика мав наслідком те, що його етнографічна карта слов'янства доволі швидко була інтегрована у західноєвропейські довідкові та учбові ка-

рти й атласи – спочатку німецькомовні, а згодом французькі і т.д. Зокрема, точно за Шафариком показані слов'яни на етнографічній карті Європи з німецького навчального атласу Берґгауза відомого готського картографічного видавництва Юстуса Пертеса у 1847 р.

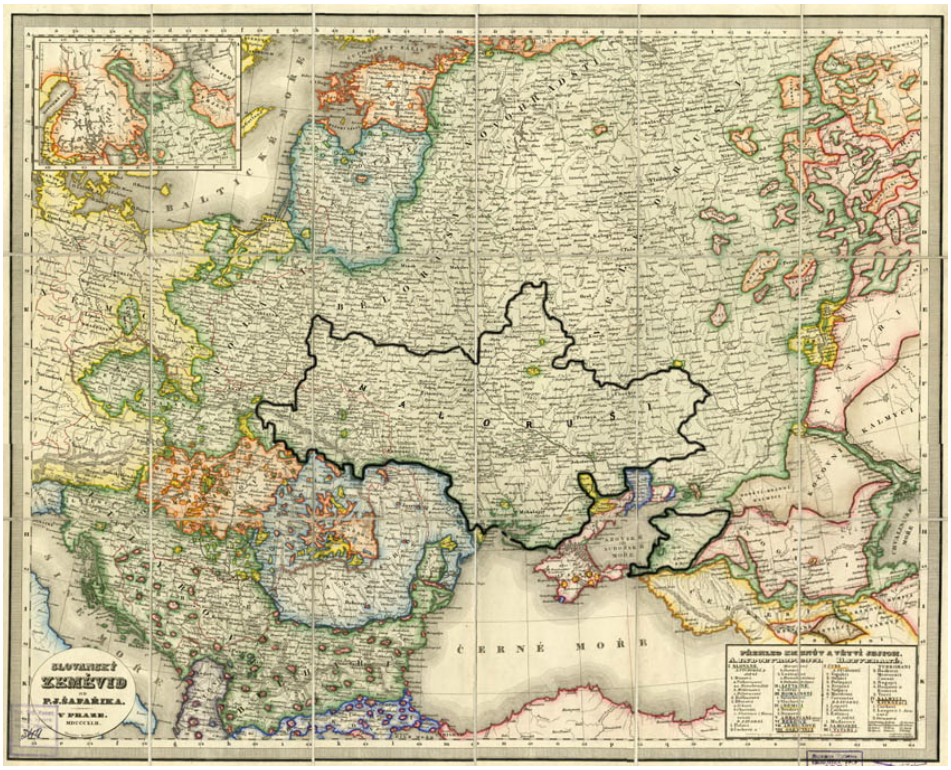

Рис. 20. Карта «Слов'янські землі» Павла Шафарика, 1842, Прага. Виділені малоруси.

Зазначимо, що з Готою також пов'язана діяльність визначного німецького географа Адольфа Штілера (1775–1863), автора вкрай популярного німецькомовного навчального атласу, який неодноразово перевидавався, виправлявся і став основою для багатьох західноєвропейських та російських навчальних атласів. Зокрема на Штілера спиралися тартуські упорядники першого ес-

тонськомовного атласу (**рис. 21**); та й визначний російський географ Е. Петрі у методологічній передмові до свого популярного навчального атласу (1914) зазначає: "Загалом ми віддали безумовну перевагу перед іншими великими атласами кресленням знаменитого картографічного закладу Юстуса Пертеса в Готі, оскільки вони втілені в новому виданні великого атласу Stieler'a (Штілера)". Але в російських варіантах Україну це на карті, звісно, не залишало. Проте малороси були показані на етнографічній карті.

Рис. 21. Україна в першому естонськомовному атласі, 1859, Тарту

Аналогічно до Шафарика виглядає етнічний ареал малоросів на французькій "Етнографічній карті Росії" (1852). Російські етнографічні карти, як ми покажемо нижче, на той момент ще не виділяли окремі "племена руського народу", вважаючи і малоросів, і білорусів просто росіянами.

Якщо перед цим, як і в атласі Дюфура, картографи намагалися вмістити на одній загально-географічній ка-

рті максимальний обсяг різноманітної інформації, то у другій половині XIX ст. загальний принцип подання картографічної інформації про Європу вже спирається на певний необхідний мінімум трьох "спеціальних" чи "тематичних" карт: карти фізичної, політичної та етнографічної. На останню малороси потрапляють доволі швидко і на ній залишаються; на фізичній – наявний відомий нам фізичний простір сучасної України; на політичній – ті держави, які володіють на конкретний час цим простором. Але очевидно, що для майбутніх перспектив України як "країни" (не кажучи вже як "держави") головне значення мала карта етнографічна: для нас ареал малоросів сьогодні є простим очевидним повторенням контурів "країни України", для освічених же людей першої половини XIX ст. цей зв'язок ще був надто невідчутним, або недоказовим, або принаймні зворотнім (назва місцевості визначає назву населення). "Україна" мала тоді виразно менший "простір". "Розширення" України відбувалося внаслідок формування ідеї про українську націю, яка містить і підросійських малоросів, і підавстрійських русинів. Принаймні послідовний логічний ланцюжок у XIX ст. тут починався від окреслення етнічного ареалу народу, історично зорієнтоване академічне "опрацювання" якого через подальше ідеологічне, політизоване розуміння й мало дати нам потім на виході "країну", що мала претендувати би на статус "держави". Ця схема не є чимось оригінальним в історії національного руху бездержавних східноєвропейських народів.

Для подальшого обґрунтування оцих етнографічно-культурницьких та імовірних політичних вимог українців було необхідно, аби цей етномовний ареал став сприйматися як усталений у тогочасній науці й освіті та з'явився такий україножильський рух, який би був у цьому зацікавлений.

Щодо останнього, то ми не будемо тут надто докладно звертатися до історії модерного українського національного руху, про що написано вже чимало. Подамо лише коротку ретроспективу основних тенденцій в українсько-

му самоназиванні. А потім опишемо процес формування та уточнення етнічного ареалу українців географами, картографами, етнографами та статистиками XIX ст.

Як цілком слушно зазначає історик В.Маслійчук, "власне поняття "Малоросії", "Росії", "України" не мали тривалий час ані історико-політичної, ані географічної визначеності, лише певним осердям Малоросії повсякчас вважали територію колишньої гетьманської держави. Назва "Україна", поширена у козацьких літописах та фольклорі, сприймалася як "країна", "земля", однак мала певну забарвленість насамперед "окраїни", прикордонного краю: як щодо Речі Посполитої (Польщі) існувала "Україна" в розумінні старих козацьких вольностей на правому березі Дніпра, так і щодо Московської держави (Росії), де "Україною" виявлявся великий прикордонний регіон (у тому числі слобідські полки). Ця ситуація почала утверджуватися і стала питомою наприкінці XVIII ст.". В своєму аналізі регіональних назв Лівобережжя цей автор показує цікавий процес міграції (навіть певні рокіровки) назв "Україна" та "Малоросія" поміж колишньою Гетьманщиною та Слобожанщиною. Певний час Слобожанщина передувала у своїй "українськості", що було спричинено й зокрема адміністративним чинником – існуванням Слобідсько-Української губернії до 1835 (після цього – Харківська) та тим, що до часу Слобожанщина не входила до Малоросійського генерал-губернаторства, яке містило лише Гетьманщину.

Для поширення західноєвропейських ідей романтизму та похідного від нього романтичного націоналізму необхідна була концентрація освічених людей, доступ західних інтелектуальних впливів. Таким осередком став Харківський університет у 1804 р. Він, до відкриття Київського (1834) по суті зосередив у своїх стінах найкращі інтелектуальні ресурси "обох Україн". Саме на цей час припадає поширення видань з назвою "Український ...", а у дослідження та збірках фольклору прикметник "малоросійський" (пісні, думи і т.ін.) поступово заступається на

"український". Одним із провідників нової течії був Ізмаїл Срезневський, який вказував, що "Мова українська (чи як завгодно називати інакше: малоросійська) є мовою, а не говіркою російською чи польською". Відбувається процес набуття поняттям "Україна" інакшого, ніж регіонального змісту – історичної спільноти, Вітчизни, що нагадувало уявлення української еліти часів Руїни.

На 1840-і рр. "Малоросія" витісняє "Україну" в якості регіональної назви, а остання натомість набула нового, широкого романтично-національного звучання. Основні зусилля тут доклали (вже у Києві) Михайло Максимович та кирило-мефодіївські братчики – Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш та Тарас Шевченко. Подальше історичне та географічне окреслення України припадає на ІІ пол. ХІХ ст., коли у цьому візьмуть участь колишні "братчики" вже у в петербурзькому часопису "Основа" (1861–1862), інтелігентські просвітницькі гуртки Громади, і одночасно посилиться український рух у підавстрійській Галичині. На кінець ХІХ ст. ідеологічна українськість почне долати архаїчні регіональні ідентичності Галицької Русі та русинства. Етнографічні, лінгвістичні та статистичні дослідження дозволять сформулювати та візуально окреслити ту "Україну", яку ми знаємо. Часовий вимір їй надасть "Історія України-Руси" Михайла Грушевського (з 1898), і на межі ХІХ–ХХ ст. модерні академічні часово-просторові концепти чи виміри України нарешті "зімкнуться" в єдиний континуум. Застосування ж цих здобутків з політичними цілями – лишалося справою для нового століття.

* * *

Отже, як ми вже згадували вище, по мірі розвитку етнографічних знань у середині ХІХ ст. попередні політико-адміністративні або загально-географічні карти починають доповнюватися етнографічними. Це врешті дозволило наново окреслити ті території, які були заселені українцями і сформулювати в останній третині ХІХ ст. поняття

"українські землі". Останні виразно виходили за межі вузько-регіональної Малоросії та старих історичних уявлень про "локальну Україну" на Наддніпрянщині, ставши, як би сказали сьогодні, "українською етномовною територією". Але на підставі чого створювалися ці нові карти? Адже уявлення про "національності" або "племена" лише усталювалися в науці. Трохи далі після романтично-національних зацікавлень та вправ зі збирання фольклору треба було виробити критерії, як чітко відрізнити малоросів-русинів-українців від росіян, поляків чи білорусів.

З одного боку в Росії офіційно вважалося, що великороси, малороси і білоруси – лише "племена російського народу" і в силу цього їх розрізняти взагалі не надто необхідно. А от поляки з цього обраного православного східнослов'янського кола виразно випадали. Обшири ж територіальних претензій сепаратистського польського руху часто зазіхали на ті спільноти, які могли вважатися Петербургом "ісконно російськими людьми", – але це принаймні треба було комусь довести, оскільки самі ці "ісконні росіяни" були неписьменними білоруськими та українськими селянами-кріпаками.

Спочатку найочевиднішим критерієм, як відрізнити поляків від східних слов'ян, була конфесійна ознака, але доволі швидко стало зрозумілим, що частина білорусів та малорусів є католиками та або колишніми уніатами (в Російській імперії ця конфесія була остаточно заборонена Миколою I у 1839 р., а її вірні обернені на православних). Не підходив цей критерій і для Галичини, де місцеві русини не були ані поляками, ані православними. Тому у середині XIX ст. симпатії учених усе більш схиляються до мовного критерію. Тому географія у нас починає усе більше вступати у поле етнографії та мовознавства.

Але які власне люди та установи мусили цим "критеріємознавством" займатися? Якщо ми згадаємо три уявлення XVIII ст. про те, чим була географія ("адміністративне", "історичне" та "математичне"), то розгортання усіх цих уявлень потребувало певних структур і виконавців. Адже

навіть далекі від "історичного інтересу" або фізико-математичних "обзерваций" на кшталт визначення довжини меридіану поточні потреби цивільної та військової адміністрації в величезній Росії мусили задовольнятися завдяки збиранню та оновленню інформації про власні ресурси і можливості. Вузькі функції і недостатні інтелектуальні сили фіскальних відомств, міністерства внутрішніх справ або ж Корпусу військових картографів потребували значного академічного підкріплення, розробки відповідної методології досліджень та коректного збирання та опрацювання інформації. Таке, поміж з іншими, завдання мусило виконувати Російське географічне товариство, затверджене Миколою I у 1845 р. (а з 1849 – "імператорське").

Ця спільнота учених виникла завдяки ініціативі наставника великого князя Константина Миколайовича адмірала Федора Літке та двох учених – Фердинанда Врангеля та Карла фон Бера. Підтримали ініціативу і міністр просвіти граф С.Уваров (відомий своєю славнозвісною "тріадою" – "православ'я, самодержав'я, народність"), і міністр внутрішніх справ Л.Перовський. Товариство було складовою адміністративного апарату імперії і мусило давати раду у її науковому "просторовому самопізнанні" як імперії та народу, надавати міжнародній академічній спільноті перевірену інформацію про Росію. Щоправда, як це трапляється на політично ковзких наукових напрямках, діяльність Товариства стала пов'язаною з низкою ідеологічних суперечок на тлі саме етнографії.

На кінець 1840-х рр. в лавах Товариства утворилося дві "фракції" – умовно "німецька" і "російська". Перша об'єднувала його провідників-фундаторів, учених та офіцерів німецького походження, і контролювала керівні органи та загально-географічний напрям роботи. Вона сприймала діяльність Товариства суто академічно, мало чим відмінно від дотеперішньої практики Академії наук. Метою ж етнографії, на їхню думку, мало бути вивчення величезних обширів та численних підданих народів імперії. Друга,

"російська" фракція, об'єднувала молодих чиновників ("просвічених бюрократів") на чолі з братами Мілютиними, які найбільше цікавилися статистикою та етнографією з метою сприяти суспільному перетворенню Росії. А для цього необхідно було не відправляти експедиції у маловідомі краї Сибіру (як би це не було цікавим для європейської географії взагалі чи адмірала-німцю Літке особисто), а вивчати саме осердя Росії – її власну "народність". Тому каменем спотикання в Товаристві стало саме "національне питання", як його розуміли в Росії на 1840–1850-ті рр. Дослідник Натаніель Найт пише, що ця етнографія "була передовсім російською наукою, що керувалася скоріше боротьбою за російську самобутність, аніж прагненням брати участь у світовому науковому діалозі".

З іншого боку активізація офіційних етнографічних досліджень у європейській Росії із залученням місцевих кореспондентів активізувала інші "національні етнографії" – зокрема фінську та, трохи пізніше – українську. Питання мови, яку вживає "російська народність", було також одним з найпріоритетніших, але протягом 1850–1860-х рр. зібрані відомості ще важко було чітко систематизувати. Втім, тим-не-менш, це дало поштовх східнослов'янській діалектології, в якій дуже швидко познаходили свої місця на карті такі старі "наречія" чи "говірки" як "південно-російські" (українські). Чітко окреслить їхній простір Південно-західний відділ Російського імператорського географічного товариства після експедицій і праць нашого земляка Павла Чубинського (якого ще згадаємо нижче).

Але повернемося до практичної роботи статистиків та картографів. У Росії збиранням і обробкою етностатистичних відомостей в межах усієї імперії одним з перших зайнявся видатний вчений, академік П.Кеппен. У 1851 р. ним була опублікована перша в Росії карта етнічного складу (за ознакою "племінної приналежності") населення Європейської частини імперії. В основу цієї карти були покладені матеріали статистичної VIII реві-

зії (1834 р., перший перепис населення в Росії відбудеться лише у 1897 р.), а також адміністративно-поліцейських обчислень і церковного обліку 40-х років XIX ст.. Однак тут не наводилися дані про чисельність і розселення росіян, українців і білорусів, ареали яких на карті так і залишилися незафарбованими. Тому ми могли б взагалі не згадувати про цю роботу, але П.Кеппен інтенсивно не збирав матеріали про всіх ці етноси, але він так і не встиг використати їх у своїх працях. Його дані потраплять до подальших видань географічного Товариства. А принцип "не виділяти племена" час від часу діяв і пізніше, зокрема в «Енциклопедії Брокгауза та Єфрона» (том «Росія», 1898).

Взагалі ж до Кеппена дійсно наукових досліджень про етнічний склад населення європейської Росії, включаючи сюди й українців, немає, хоча в архівах збереглися дані про чисельність і розселення тих самих українців з початку XVIII в. Вони будуть опрацьовані вже набагато пізніше класиком радянської і пострадянської етнодемографії В. Кабузаном. А в якості прикладу пошукових експериментів XIX ст. можна назвати ґрунтовну статтю М. Лебьодкіна "Про племінний склад народонаселення Західного краю Російської імперії". Тут на підставі церковно-парафіяльних списків, складених місцевим духовенством з ініціативи П. Кеппена в 1857–1858 рр., зроблено спробу визначити національний склад жителів так званого Західного краю (Вітебської, Могилевської, Мінської. Віленської, Ковенської, Гродненської, Київської, Волинської та Подільської губерній). Автор наводить губернські і повітові цифри етнічного складу населення. Однак, незважаючи на всю цінність зазначеної роботи, неможна не визнати, що М. Лебьодкін виявився не в змозі критично осмислити і узагальнити відомості церковної статистики. У парафіяльних списках священиків у графі про національність нерідко вказувалися найменування давно зниклих племен: бужани, поляни, ятвяги, кривичі, чорноруси, волиняни, тиверці, навіть уличі і хорвати!

Автор лише акуратно підсумував і систематизував результати церковного обчислення 1857–1858 рр., не зробивши жодного критичного аналізу і зберіг назви всіх перерахованих екзотичних племен. Такий аналіз не був здійснений і набагато пізніше. Втім, дані, опублікування Лебьодкіним, широко використовувалися в науковій літературі протягом другої половини XIX ст. Під вплив його відомостей потрапили такі визначні вчені, як П. Семенов-Тян-Шанський, В. Обручев, Р. Еркерт і чимало інших, хоча згадки про східнослов'янських племена усе ж були ними зняті, а їх "представників" врешті усетаки віднесено до українців або білорусів.

Для виявлення етнічної структури населення Росії в 40–60-х роках XIX ст. чимало було зроблено офіцерами Генерального штабу. Від часів Павла I, який заснував Картографічне Депо Генерального Штабу, картографування у Росії було переважно функцією військових та піддавалося цензурі. Але самі масштабні зусилля військових заслуговують на щиру повагу. У 1848–1858 рр. ними було випущено 17-томне видання під загальною назвою "Військово-статистичний огляд Російської імперії. Видано при I відділенні Департаменту Генерального штабу працею офіцерів Генерального штабу". У цьому виданні в статистичних розділах представлені дані VIII–X ревізій, а також церковного і поточного адміністративного обліку за 1847–1848 рр., значною мірою уточнені. Інакше кажучи, в ході складання оглядів відомості, почерпнуті з різних джерел, як правило, перевірялися і коригувалися на місцях. Поруч з іншими, було зібрано чимало інформації і про українців.

У пореформені роки в Росії була опублікована низка робіт з етнічної демографії та статистики населення, зокрема українського. Варто зупинитися на праці Р.Ф. Еркерта "Погляд на історію і етнографію західних губерній Росії" (1864). Його робота примітна тим, що автор дотримувався сумнівної точки зору на співвідношення етнічної і конфесійної приналежності населення західних гу-

берній Росії. Р.Еркерт вважав, що все слов'янське католицьке населення там було польським за національністю. Він, щоправда, припускав, що його твердження застосовне в більшій мірі до Правобережної України, аніж до Білорусії, де етнічна самосвідомість білорусів і українців була виявлена слабкіше. Все ж автор допустив явну помилку, оскільки на території імперії мова, в кінцевому рахунку, виявилася набагато більш точним і чітким етнічним позначником для виділення українців, ніж конфесійна приналежність.

Тоді ж був опублікований "Атлас народонаселення Західно-руського краю за віросповіданнями" військового та етнографа Олександра Ріттіха (1863). У ньому містяться таблиці конфесійного та національного складу населення дев'яти західних губерній держави. Автор залучив широке коло джерел, використовував матеріали церковного обрахунку, адміністративно-поліцейських обчислень, праці П. Кеппена і "огляди", складені офіцерами Генерального штабу.

Загалом вищесказане свідчить про те, що за період 40–50-х років XIX ст. було зібрано великий обсяг ґрунтовних даних про чисельність і розміщення серед решти "російських племен" і малоросів, – але тут масив даних виразно переважав чисельність і спроможності дослідників для систематизації. Втім, для етномовного картографування вже було достатньо підстав, що й відчується у появі відповідних видань.

У 60–70-ті роки XIX ст. найбільш плідним вченим, що займався вивченням етнічного складу населення Росії, залишався О. Ріттіх. Він продовжив справу, успішно розпочату, але не завершену М. Кеппеном. На думку вченого, "хоча релігія і може служити підрозділом населення на племена, але вона не може проводити остаточну розділову риску і перебуває в тісному зв'язку з говіркою народу, його звичаями, звичаями, звичками і іншими ознаками етнографії". У 1875 р. О. Ріттіх опублікував докладні по повітові дані про етнічний склад населення Росії (крім Сибіру і Середньої Азії) станом на 1867 г. Український

етнос тут вказаний особливою графою. Як вказує В. Кабузан, в цьому відношенні праця О. Ріттіха становить особливий інтерес. У ній вперше в російській історіографії містяться доволі докладні дані про українців. Однак не можна не відзначити, що в дослідженні міститься чимало неточностей. Так, в Таврійській губернії всі українці віднесені до росіян, хоча перші тут тоді абсолютно переважали. Ця помилка, зазначимо зі свого боку, потрапить у західні картографічні видання і стане одним із приводів для сумнівів щодо поширення українців на південь від Дніпра у степовій Таврії та у Криму. Вона буде блукати й на картах періоду 1919-1920 рр.

Тоді ж, в 1875 р., О. Ріттіх опублікував "Етнографічну карту Європейської Росії". Тут вперше на етнографічній карті *російського* виробництва виділені території переважного розміщення великоросів, малоросів і білорусів (**рис. 21**). Ця карта стала класичною етнографічною картою Російської імперії

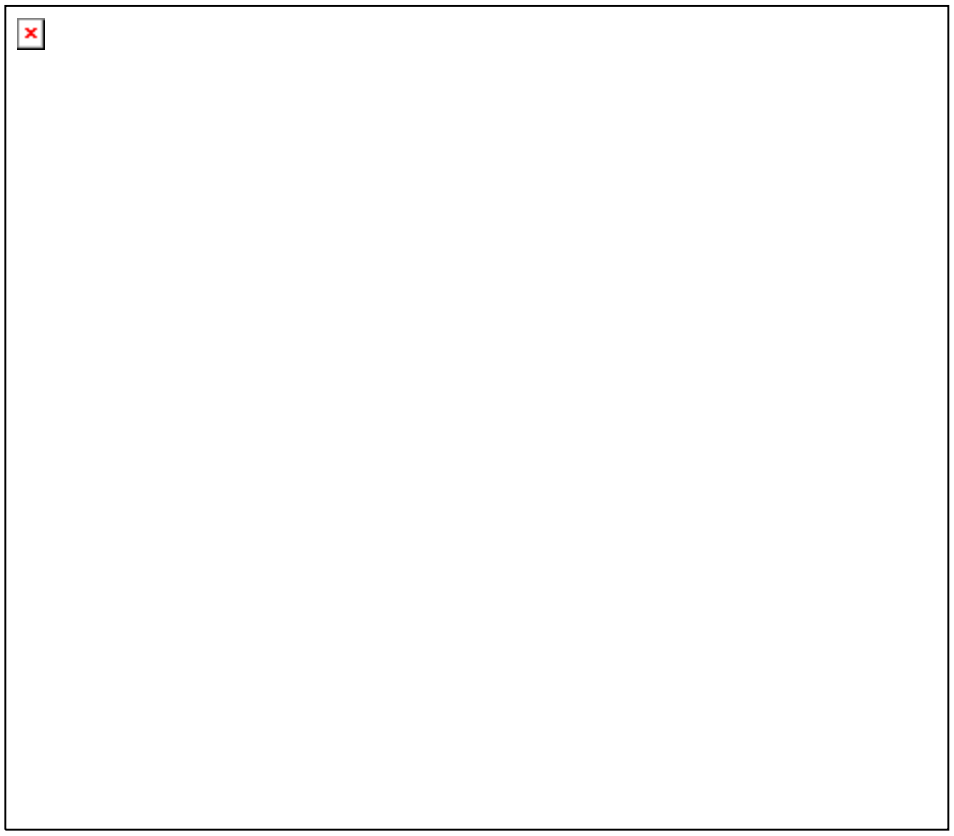

Рис. 21. Фрагмент «Етнографічної карти Європейської Росії» Олександра Ріттіха, СПб, 1875.

І тепер варто ще зупинитися на діяльності визначного українського етнографа, автора нашого національного гімну Павла Чубинського. Його найвідоміша праця у нашій царині – "Праці етнографічно-статистичної експедиції до Західно-Російського краю" (1872). Використовуючи дані про віросповідання та рідну мову, Чубинський намагався визначити етнічну структуру населення Правобережної України (Київської, Волинської та Подільської губерній) на 1870 р. Відомості Чубинського про євреїв, німців, росіян, молдаван і чехів не викликають скільки-небудь серйозних заперечень. Проте основна увага в йо-

го роботі приділена домінуючому в регіоні етносу – українцям, у визначенні числа яких виникла низка спірних і не до кінця розв'язаних питань.

П.Чубинський стверджував, що переважна частина україномовного католицького населення там може бути віднесена до українців, оскільки навіть перейшовши в католицтво, вона не втрачала рідної мови і не опанувала досить добре польську. Повністю сполонізованим, на думку Чубинського, можна вважати тільки спадкове дворянство. Інакше йшла справа з численною дрібною шляхтою. Спочатку вона почала охоче засвоювати польську культуру і мову, отримуючи в результаті зміни своєї етнічної приналежності певні соціально-економічні привілеї і переваги. Однак "зі знищенням Речі Посполитої вона виявилася більш непотрібною панам. Економічний стан зблизив її з народом, з яким вона дорівнювала за своїм розумовим розвитком. Від цього стався зворотний рух у шляхти. Вона все більше і більше втрачає свій полонізм". Ці спостереження Чубинського, діаметрально протилежні помилковій точці зору Р. Еркерта, становлять великий інтерес і загалом підтверджувалися всім перебігом етнодемографічних процесів серед українського етносу на Правобережній Україні після придушення польського повстання 1863 р. На підставі досліджень П.Чубинського та мовознавця Костя Михальчука було складено карту "Південно-російських наріч та говірок" (**рис. 22**), що увійшла до видань Південно-західного відділу Російського географічного товариства.

Рис. 22. «Карта південноруських наріч і говірок» П.Чубинського та К.Міхальчука, 1872.

Ця карта лише доказово закріплювала вже усталені в українофільському русі погляди на обшири України. Так, десятьма роками раніше у петербурзькому часописі «Основа» І.Маркович писав таке: ««країна, населена південнорусами (українцями, малоросами), займає частину Східної Європи. Протяжність її з заходу на схід займає майже 20 градусів довготи, тобто від 38 до 58 градусів східної довготи, що складе більше 1800 верст. Найбільша її довжина з півночі на південь простягається до 900 верст, тобто від 44 градусів 30 мінут до 53 градусів 45 мінут північної широти. Із розгляду кордонів Південної Русі читачі побачать, що край цей має досить різноманітну фігуру і входить до складу двох держав: Росії та Австрії; менша частина його (одна чотинадцята)

належить останній. [...] Простір земель, населених українцями, у точності визначити не можна, але, приблизно, він складає більше 10 870 кв. географ. миль, з яких на австрійські володіння в Галичині, Угорщині і Буковині приходиться близько 1650 миль. На всьому цьому просторі знаходиться 14 300 000 жителів, які говорять південноросійською мовою ("южнорусским языком"). Таким чином, за простором Україна чи Малоросія перебільшує Францію на тисячу географічних миль, а за абсолютним населенням поступається Іспанії двома мільйонами жителів» (1861, цитую за А.Котенком).

Отже, саме описані нами вище дослідження дозволили загалом окреслити етнічний ареал українців в межах Російської імперії, який і став основою для територіальних амбіцій українського національного руху у нових історичних обставинах XX ст. Але йшлося, поки, зазначу, – лише про підросійську Україну. Що ж відбувалося західніше, – у Королівстві Галіції та Лодомерії, на Буковині та у Закарпатті – на землях "матінки-Австрії"?

* * *

Тут масштаби уваги до етнічного складу населення цілком відповідали гостроті "національного питання" у володіннях Габсбургів. Але так само, як і в Росії, усе мусило початися зі статистичних відомостей, які містять інформацію про мову та віросповідання населення. Такі дані щодо християн (на відміну від юдеїв та мусульман) австрійські ревізії починають фіксувати лише з 1840-х рр. Тому дослідження С.Бредецького ("Опис Угорщини та Галіції", 1809) та І.Ліхтенштерна ("Настільна книга новітньої географії Австрійської імперії", 1818) цікаві скоріше як загальна характеристика наших країв. Зокрема Ліхтенштерн поділяв населення Галичини на католиків-поляків та греко-католиків-русинів. Оскільки ж на теренах Угорського королівства церковна статистика фіксувала не лише конфесію, але й мову парафіян, то цей ав-

тор зміг вказати селища, в яких мешкали закарпатські русини та їх загальну чисельність.

Першу етнічну карту Угорського королівства і імовірно взагалі *першу наукову етнічну карту якоїсь частини сучасної України, засновану на статистичних даних*, створив словацький учений Ян/Янош Чаплович (1829, за даними 1818 р.) Він також описує розселення та чисельність русинів. Уточнив і доповнив відомості Чапловича угорець А. Феньєш у "Статистиці Угорського королівства" (1843).

Перша етностатистична праця, присвячена безпосередньо Галичині, вийшла у 1840 р. авторства М. Веселовського, – але з огляду на згадану обмеженість статистичних даних, етнічні розбіжності визначаються тут лише за конфесією. Але правила змінилися, і у 1846 р. на підставі ревізії 1843 р. І.Гауфер опублікував першу в Австрії карту поширення мов на її території, де зокрема позначені своїм мовним ареалом і русини. Потім, за матеріалами наступної ревізії 1846 аналогічну роботу здійснив Р. Фреліх.

Фундаментом же усіх подальших досліджень етнічного складу держави Габсбургів стала капітальна праця Карла Черніга "Етнографія Австрійської монархії" (1855–1857). Цей учений використав найширші дані: церковного обрахунку, адміністративної статистики з етнічним походженням підданих, результатів ревізій 1843 та 1845 рр. та перепису 1850–1851 рр. За обрахунками Черніга, русинів в Австрійській монархії нараховувалось 2 940,1 тис. (в Галичині – 2281,8 тис., на Буковині – 145 тис., в Угорщині (Закарпатті) – 440 тис., на Воєводині – 6,8 тис., в лавах регулярного війська – 65,9 тис.). Ці дані відповідали дійсності за виключенням Буковини, де частина русинів була помилково віднесена до валахів. До монографії Черніга була додана вишукано виконана "Етнографічна карта Австрійської монархії", яка окремо вийшла у 1857 р. (**рис. 24**). Надалі на цю ґрунтовну карту чекатиме цікава доля, бо вона буде згаданою у тимчасовій

конституції Західноукраїнської народної республіки, про що ми скажеми нижче.

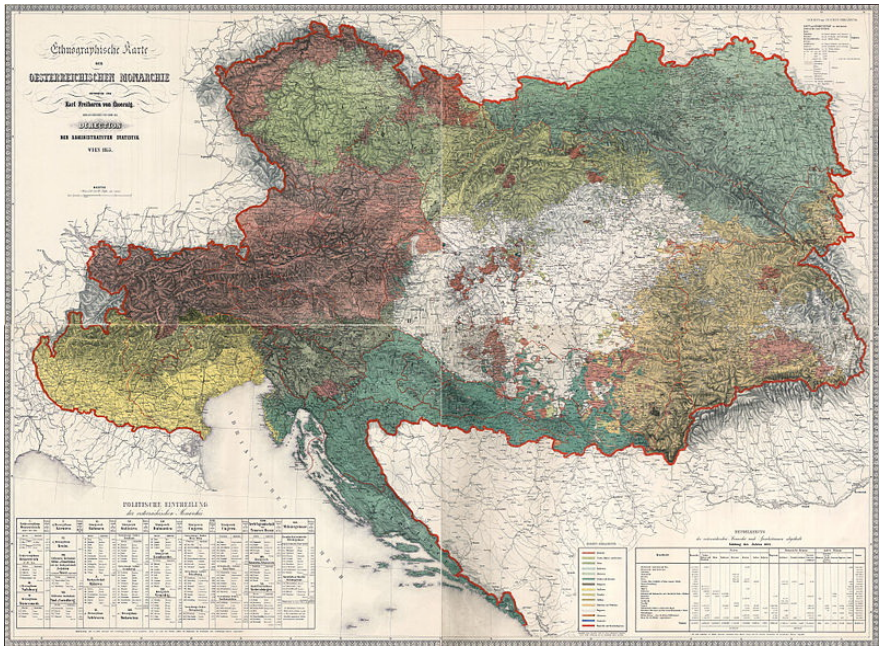

Рис. 24. «Етнографічна карта Австрійської монархії» Карла Черніга, 1865, відень

Отже, в Австрії, так само як і в Росії, учені зосередилися на вивченні етнічного складу населення у 1840-х рр., але досконаліші статистичні дані дозволили тут швидше та коректніше заповнити етнографічну карту держави. Надалі ж опрацювання чергових цифрових даних по результатам переписів стало буденною технічною роботою, результати якої вже опрацьовувались при дослідженні окремих етнічних груп Австро-Угорщини. Зокрема щодо українців на поч. XX ст. такими дослідженнями займався відомий буковинський історик та етнограф Мирон Кордуба. Його праці набудуть активного вжитку під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Певною цікавинкою для можуть бути дослідження російським ученим А. Петровим етнічної ситуації у Закар-

патті у низці робіт початку XX ст. Ці роботи присвячувались проблемі т.зв. "угрорусів" та їх мадяризації. А. Петров намагався визначити межі "етнографічного кордону російського народу в Австро-Угрії". Його пошуки збіглися в часі з конфліктом Австрії та Росії та актуалізації "русинського питання". Доводячи тотожність "угрорусів" і того "російського народу", який мешкав по цей бік Карпат, він фактично доводив етномовну тотожність русинів закарпатських та русинів-галичан.

* * *

Таким чином, підсумувавши, ми можемо сказати, що на початок XX ст. в уявленнях європейської етнічної географії цілком окреслився, сформувався та був науково обґрунтованим "етнічний ареал" – контур і простір розселення – українців під їхніми тогочасними офіційними назвами – русинів в Австро-Угорщині та малоросів – в Росії. Європейські карти іншого виробництва (німецькі, англійські, французькі) комбінували ці дві назви в одному етнічному просторі (кольорі і контурі): або подаючи державну локалізацію ("русини" писалося на австрійських теренах, а "малороси" – на російських), або просто розтягуючи обидві назви ("малороси або русини") на увесь етнічний ареал українців.

В обох імперіях оперували звичними офіційними термінами (або – у Росії – часто взагалі уникали картографічного розчленування "триєдиних росіян"), але модерний український національний рух відмовлявся від тих назв, які почали вважатися регіональними архаїзмами та пов'язуватися з антиукраїнською ідеологією або ж само ідентифікацією: "русинством" в Галичині та "малоросійством" в Росії. В Галичині з початком XX ст. перехідний прикметник "україно-руський" заступається прикметником "український".

Цей відбивається на відомих з к. XIX ст. австрійських україномовних картах: «Русь-Україна та Біла Русь» 1892[4] (уклададач – Любомир Рожанський), «Народописна карта українсько-руського народу» видання львівської «Просвіти» (укладач - Гр.Величко) та інших. На початку XX ст.. вже пишеться «українські землі»: ми наводимо для прикладу карту Степана Рудницького - **рис. 25**.

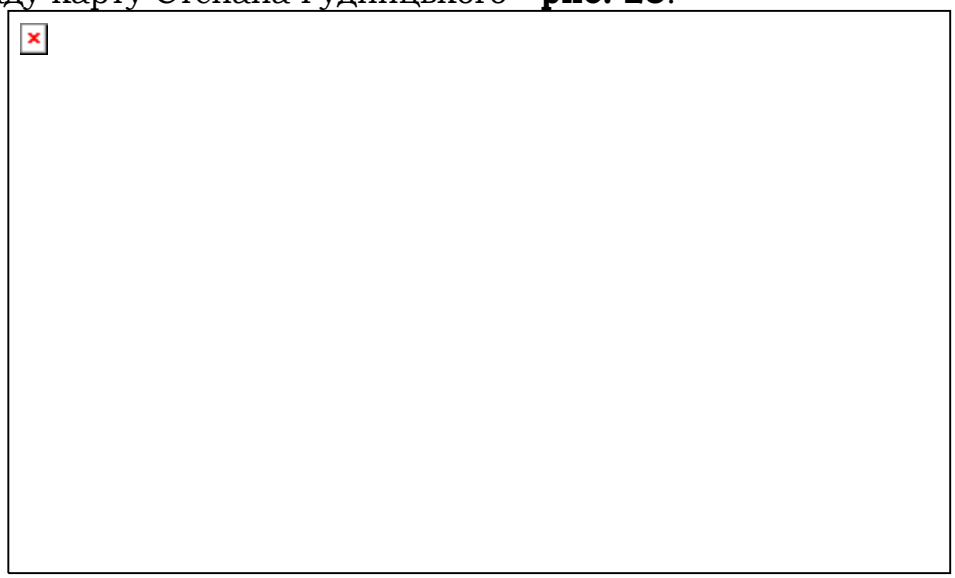

Рис. 25. «Оглядова карта українських земель» Степана Рудницького, 1915.

У Росії цензура не могла дозволити легальну україномовну карту Росії або тим більше "України", що "заходить" в Австрію. Через це "картографічна підготовка" наддніпрянців виявилася на 1914 р. переважно недостатньою, і тому "картографічні амбіції" свідомих українців під час прийдешніх доленосних змін реалізовувались по-

[4] Що характерно, в австрійських виданнях етнографічних карт України у зображуванні підросійських земель галичани спиралися на карту усе того ж полковника російського генерального штаба О.Ріттіха. Це є цікавою відповіддю на поширений антиукраїнський міф, що «українців вигадав Австрійський Генштаб». Бачимо, що більше у цьому «винен» російський.

тужностями іноземних картографічних видавництв (від Женеви до Відня). Сам концепт "географії України" першим також почали розробляти галичани, зокрема вже згаданий С.Рудницький.

Якщо в картографічній пропаганді польський рух у формуванні кола своїх амбіцій міг більше спиратися на збережені протягом ста років на європейських картах "історичні кордони Польщі 1772 р.", то український через історичний регіоналізм комплекту "Україна-Малоросія-Гетьманщина" мусив ставити акцент на іншому – картах етнографічних, які малювали актуальний багаточисленний широко розселений народ, а не історію минулої державності. В цьому сенсі в діалозі з Польщею або Росією з приводу територіальних меж українства "історична" картографія за українських умов ставала опонентом "етнічній". Найвиразніше цей конфлікт двох видів "тематичних карт" проявиться під час першої світової війни та післявоєнного врегулювання 1918–1923 рр., коли принцип "національного самовизначення" та "етнічних кордонів" почне прямо суперечити звичному принципу "історичних прав".

В українському історичному наративі починає домінувати термін Грушевського "Україна-Русь", який наголошував на окремій неперервній історичній долі українського народу протягом тисячоліття, незважаючи на зміну імен як таких та й "вкраденого імені" Русі зокрема. "Україна" стає і ментальною вітчизною, і ідеологічним концептом, і картографічною реальністю "українських земель" синонімічних окремій країні "Україні". Ментальний часопростір "України" набуває остаточного заповнення. Залишалося перенести її з етнографічної карти на політичну, політично "відживити", що по суті стало б у картографії поверненням на двісті років тому, – якщо ми згадаємо карту Йоганна Гоманна.

Варто було замислитися, чи не принесе ХХ ст. якісь зміни в суху і коротку констатацію з "Енциклопедії Британіка" за 1910 рік:

"УКРАЇНА ("кордон"), назва що *раніше* стосувалася європейської частини Росії, що зараз відноситься до губерній Харківської, Чернігівської, Київської, Подільської і Полтавської . Частина на схід від Дніпра стала російською у 1686 р., а західніше цієї річки – у 1793 р."

РОЗДІЛ 4
Боротьба за місце на карті

Не буде хоч у якійсь мірі перебільшенням сказати, що новітня українська державність стала результатом двох кривавих світових війн та того потужного зламу міжнародних відносин в Європі, які вони принесли. У порівнянні зі відносно стабільним "довгим XIX століттям" вік XX перетворився на тривалу низку конфліктів, війн та катастроф, яких зазнали країни та народи європейського континенту. Україна стала ареною боротьби протиборчих військових блоків, провідних держав, пересування фронтів, міждержавних та міжетнічних конфліктів; а політична карта Центрально-Східної Європи стала би геть невпізнаваною людині, яка її останнього разу бачила у 1914 році.

Конфлікт 1914 р. видавався його початковим учасникам – англо-франко-російській Антанті та німецько-австрійському блоку Центральних держав – очікувано швидкою воєнною сутичкою, яка мала розв'язати ті протиріччя, які накопичилися в дипломатії та суперечливих амбіціях великих держав після Берлінського конгресу 1878 р. та зафарбування усього світу у кольори європейських колоніальних імперій. Проте конфлікт вилився у виснажливе багаторічне протиборство, яке виявилося непосильним для старих імперських держав, котрі врешті були зруйновані спалахом національних рухів. Починаючи війну під гаслами єдності народу навколо традиційної династії, монархії Романових та Габсбургів опинилися заручниками внутрішніх соціальних та національних негараздів, які врешті в крихти зламали довоєнні ілюзії старих політичних еліт, а *довоєнну етнографічну*

карту перетворили на нову політичну. Утворення і зникнення державних утворень, хронічні пересування кордонів, сепаратистські та іредентистські[5] рухи – усе це стало тою перманентною кризою Версальської системи, яка закінчилася Другою світовою війною і черговою стабілізацією Європи, поділеної Ялтинськими угодами Антигітлерівської коаліції.

Але повернемося до українських подій. На початок світової війни "свідомі українці" не ходили в улюбленцях ані Петрограду, ані Відня. Звичайні українці-русини-малороси воювали одні проти одних в лавах ворожих армій, і мало що обіцяло їм радикальну зміну "українського національного буття". Проте у війну час і події ущільнюються, і те, що видавалося нездійсненню маячнею напередодні її початку, може виявитися одним з мінімальних результатів її закінчення. У даному розділі ми спробуємо показати ретроспективу державно-територіальних (і, відповідно картографічних) змін України у XX ст.

Як справедливо зазначає дослідник цієї проблеми Олена Бойко, "одним із наскрізних питань правового оформлення українських національних вимог щодо утворення власних державних інститутів у 1917–1920 рр. стало визначення територіальних меж України та тих підстав, виходячи з яких вони вважалися б легітимними і могли здобути зовнішнє визнання".

Певні вихідні «географічні претензії» українства поширювалися нашою політичною еміграцією, зокрема Українським комітетом у нейтральній Швейцарії. останній видав франкомовну карту Європи, де на тлі довоєнних політичних кордонів була показана Україна в її етнографічних межах (**рис.26**).

Для модерної української нації територіальне питання постало з початком Української революції, що розпочалася слідом за падінням в лютому 1917 р. самодержавства Романових. Провдники національного руху спочатку

[5] Ірредентизм – гасло об'єднання в одній державі усього етнічного ареалу певного народу.

висунули гасло національно-культурної автономії українського народу. Але досить швидко життя показало, що прагнення суспільства до революційних змін у національній сфері не можуть бути задоволені лише зрушеннями національно-культурного характеру. Ослаблення та криза верховної російської влади у 1917 р. дозволяли доволі швидко піднімати незвичні та радикальні питання. Радикалізація суспільства зростала, і місяць від місяця політичні та ідеологічні конфлікти у столиці та на національних окраїнах імперії набували усе більш гучних проявів. Український рух у своїх амбіціях набирав радикалізму вкрай поступово, обмежуючись звичними для нього гаслами "автономізму" або "федералізму" (української автономії у межах федералізованої Росії). Проте навіть для автономії, яка б мала територіальний характер[6], необхідно було б колись окреслити територію.

[6] Серед поширених на той час концепцій національного устрою держави існувала і ідея екстериторіальної "національно-персональної автономії", похідної від ідей австромарксизму Отто Бауера. Ця концепція також матиме місце у законотворчості Центральної ради.

Рис.26. Фрагмент «Карти Європи», виданої Українським комітетом у Швейцарії, 1916?, Женева

Вимога національно-державного самовизначення України вперше була озвучена на Українському кооперативному з'їзді, що відбувся 14–15 березня 1917 р. у Києві. Виступаючи на ньому, визнаний провідник національного руху початку XX ст. Михайло Грушевський сформулював головну політичну мету українського руху: національно-територіальна автономія у складі Російської держави. У постановах з'їзду зазначалося, що "тільки демократична федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України, з забезпеченням прав національних меншостей забезпечить права нашому народу". Ця загальна декларація залишиться офіційним кредо українського руху до кінця 1917 р. і початку збройного конфлікту з більшовиками.

Зазначимо, що початок розв'язання територіальної проблеми українства як суверенної нації нерозривно пов'язаний з діяльністю Української Центральної Ради (УЦР), яка постала на чолі національного руху. Складаючись з представників лівої національної інтелігенції, вона віддзеркалювала їх "ментальну картографію": уявлення про межі України, її стан, політичні перспективи та амбіції. Вимогу національно-територіальної автономії Центральна Рада мала наповнити якимось реальним змістом, адже для автономії потрібні були певні територіальні рамки, які на той час ніким офіційно не були визначені.

Ми знаємо з викладеного вище, що Україна не була окремою провінцією чи адміністративною одиницею багатоетнічної Російської імперії. Громадсько-політичною думкою Росії кінця XIX – початку XX ст. Україна сприймалася як певний етнічний регіон, ніяким чином не окреслений адміністративно-територіальними межами. Офіційна імперська історіографія розглядала минуле українського народу як невід'ємну складову загальноросійської історії, а простір "України" сприймався як історично своєрідна частина ареалу розселення російського племені малоросів. В цьому сенсі сам цей широкий ареал малоросів-русинів, показаний навіть в російських навчальних атласах, аж ніяк просторово та ментально не сприймався як "ціла країна". Просторова тотожність країни "України" та етнічних "українських земель" існувала лише в уяві "політичних українців". У цьому сенсі статус, наприклад підавстрійської Галичини (котра була частково окупована Росією під час війни), і де проживала русинська гілка малоросів, міг бути для Петрограду лише російським, а будь-яка "українськість" сприймалася як "австрійська інтрига".

На противагу цим стереотипам власну національно орієнтовану схему історії українського народу здійснив у своїх історичних працях М. Грушевський. Багаторічні дослідження він підсумував в опублікованій 1904 р. статті "Звичайна схема руської історії й справа раціона-

льного укладу історії східного слов'янства", у якій сформулював концепцію самостійного розвитку українського історичного процесу (про яку ми вже згадували вище). Це давало можливість українському рухові ставити питання про національно-державні прагнення українського народу, що й було зроблено з початком Української революції. Тепер настав час конкретизувати вимоги, визначивши територіальні межі "українських земель".

Питання про автономію вперше широко і публічно обговорив Всеукраїнський національний конгрес, проведений УЦР 6–8 квітня 1917 р. у Києві. У першому представницькому форумі українського руху взяло участь близько 1 тис. делегатів від різних українських політичних, громадських, професійних, культурних організацій. Конгрес перетворив Українську Центральну Раду на загальноукраїнську організацію, зробив її керівним органом українського національно-визвольного руху, переорієнтував діяльність з культурно-просвітницької на державотворчу, наскільки така уявлялася в момент спалаху революційного романтизму. Конгрес став важливим етапом у розвитку Української революції, продемонструвавши серйозність і невідкладність українських національних домагань. Як вказує О.Бойко, на ньому прозвучало вісім науково-теоретичних рефератів і доповідей, що торкались різних аспектів автономії України. Доповідачами виступали провідні діячі національного руху, відомі вчені і фахівці Н. Григоріїв, Д. Дорошенко, Ф. Крижанівський, Ф. Матушевський, П. Понятенко, В. Садовський, М. Ткаченко, О. Шульгин, в обговоренні взяли участь близько 100 делегатів.

У рефераті Ф. Матушевського "Права національних меншостей", прочитаному перед учасниками конгресу 6 квітня, значне місце було відведене проблемі території. В українських політичних колах на той час найбільш поширеною була звична думка про визначення меж України за етнографічним принципом. У відповідності з ним, українськими вважалися землі, на яких більшість

місцевого населення складали українці. Саме такий принцип і відстоював доповідач. Край, заселений українським народом, політично перебував у складі двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Українські землі, що входили до складу Російської імперії, називалися "Наддніпрянською Україною". Спираючись на етнографічний принцип, доповідач стверджував, що у 1917 р. українськими могли вважатися такі адміністративно-територіальні одиниці:

- У повному складі губернії: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська (від 68% до 97% українців);
- Чернігівська губернія (за винятком чотирьох північних повітів: Мглинського, Новозибківського, Стародубського, Суражського);
- Таврійська губернія (без Криму);
- Грубешівський, Томашівський та Влодавський повіти Холмської губернії;
- Катеринодарський (51,8% українців), Єйський (73,9% українців) і Темрюцький (75,2% українців) відділи на Кубані;
- Хотинський повіт (79% українців) Бессарабської губернії;
- Брестський (64,4% українців) та Кобринський (79,6% українців) повіти Гродненської губернії;
- Бирюченський (69,3% українців), Богучарський (82,2% українців), Валуйський (52,9% українців), Острогожський (93,5% українців) повіти Воронізької губернії;
- Таганрозький округ (61,7% українців) Області війська Донського;
- Грайворонський (57,3% українців), Новооскольський (50,8% українців), Путивльський (51,9% українців) повіти Курської губернії;
- Новогригоріївський (50,7% українців) повіт Ставропольської губернії.

Адміністративний устрій південної Росії з відповідними губерніями ми можемо побачити на **рис. 27**. Критері-

єм, за яким згадані землі були віднесені до України, слугувала перевага українців у складі населення. На вищезазначених територіях вони становили більше 50% усіх мешканців.

Рис.27. Адміністративний устрій Росії, «Навчальний атлас» Е.Петрі, 1914, Спб.

Додамо, що крім перерахованих у рефераті Ф. Матушевського територій, українці переважали також у Медвеженському повіті (58,4%) Ставропольської губернії. Окреслена таким чином територія Наддніпрянської України (в етнографічних межах) займала площу 513 тис. кв. км, а за переписом 1897 р. на ній проживало понад 26 млн населення, у 1917 р. – певно, близько 35 млн осіб. Вона стала стратегічною метою, основою для подальшого визначення територіальних меж україн-

ської держави. Інші реферати та пропозиції не відрізнялися суттєво від позиції Ф. Матушевського.

У цей же час латиські національні організації виступали за об'єднання територій Прибалтійського краю, населених латишами, в автономну Латвію; литовські – за створення автономної Литви; естонські – за автономію Естонії. Старі губернські кордони не відбивали реалій етнічних ареалів. Так, естонці проживали в Естляндській та Ліфляндській губерніях, але в частині останньої більшість складали латиші. Білоруси домагалися федеративного устрою Росії, одним із "штатів" якої мала стати Білорусія; грузини – національно-територіальної автономії Грузії. Тому сторічний адміністративно-територіальний устрій Росії став піддаватися усе більшій критиці з боку "національних окраїн", які намагалися перемалювати його за етнічними критеріями. На певний, доволі тривалий час дореволюційна етнографічна карта Росії стала більш політично актуальною, аніж усі інші "тематичні карти".

Для розв'язання питань, що назріли у відносинах між центральною владою в особі Тимчасового уряду та Українською Центральною Радою, яка після Українського національного конгресу вважала себе представницькою організацією українського національно-визвольного руху, фактично – передпарламентом, 13 травня до Петрограду виїхала делегація на чолі з Володимиром Винниченком. 16 травня вона подала Тимчасовому уряду та виконкому Петроградської ради доповідну записку з аналізом сучасного суспільно-політичного становища в Україні, відому під назвою "Декларація Української Центральної Ради". Тимчасовий уряд стояв на позиціях збереження єдиної Росії принаймні до скликання Установчих зборів, тому апріорі був налаштований до вимог України негативно.

Ми не будемо заглиблюватися у перипетії тодішніх перемовин Києва і Петрограда, і лише підсумуємо їхні наслідки. Обидві сторони мали несумісні погляди на перспективи вирішення питання автономії України, адміністративних повноважень УЦР і територіальних меж ав-

тономії. Процес містив низку етапних моментів, урочистих актів, гучних розривів, декларацій (зокрема двох перших Універсалів УЦР, які постулювали "явочним порядком" обсяг амбіцій УЦР), але максимумом здобутків Ради в відносинах з Тимчасовим урядом стала ухвалена 4 серпня "Тимчасова Інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні". Цей документ перекреслював більшість досягнутих перед тим домовленостей, а найбільшої поразки українська сторона зазнала у визначенні територіальних меж автономії.

Попри попередню усну угоду про розповсюдження компетенції Генерального Секретаріату на дев'ять губерній, "Інструкція" обмежувала територію автономної України лише п'ятьма. У ній йшлося: "Повноваження Генерального секретаріату розповсюджуються на губернії Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську за винятком повітів Мглинського, Суразького, Стародубського та Новозибківського, вони можуть бути розповсюджені й на інші губернії, або їх частини у випадку, якщо утворені в сих губерніях на основі постанови Тимчасового уряду земські установи висловляться за бажаність такого розповсюдження". За "Інструкцією" до України не переходили найбільш економічно розвинені регіони – Харківщина, Донбас, Криворіжжя; райони високотоварного сільського господарства – Херсонщина і Таврія, великі промислові міста – Харків, Катеринослав, Одеса; порти Чорного моря. Попри переважання українського населення, ці терени для Петрограда лишалися або Новоросією або Південною Росією. "П'ять українських губерній" при перевазі українців були майже такими ж поліетнічними, як і індустріальні південні райони, але декларування українського характеру останніх видавалося уяві російських політиків набагато менш доказовим, якщо не звичайним нахабством київських вискочок з Центральної Ради.

Подальші колізії стосунків з "демократичним" Петроградом тривали до більшовицького перевороту. Вириша-

льні документи з приводу територіальних меж України були прийняті восени 1917 року.

30 жовтня 1917 р. на Сьомій сесії УЦР М. Грушевський зробив доповідь про роботу комісії по виробленню автономного статуту України. Комісія у складі 100 осіб, створена під час П'ятої сесії УЦР (20 червня — 1 липня 1917 р.) представила на розгляд Центральної Ради проект конституції, яку в подальшому мали затвердити Всеукраїнські Установчі збори. Територія України у проекті охоплювала переважну більшість українських етнографічних земель, що входили до складу Російської держави. Вперше йшлося про зв'язок з західноукраїнськими землями: за сприятливих умов і на основі вільного волевиявлення вони також могли прилучитися до автономії.

Жовтневий переворот у Петрограді та події, що відбулись слідом за ним в Україні, створили для Центральної Ради сприятливу можливість прискорити процес державотворення. У боротьбі за владу, що розгорнулась у Києві, УЦР виступила найбільш реальним претендентом; на той момент вона ще була морально й організаційно готова перебрати владу на всій території Україні. Сьома сесія УЦР, яка відбулась 28 жовтня – 2 листопада 1917 р., санкціонувала перехід влади в Україні до Центральної Ради, утворила у складі Генерального Секретаріату ряд нових секретарств з метою повного охоплення усіх ланок державного управління. У територіальному питанні сесія ухвалила: "Виконуючи волю трудящого народу, висловлену в численних постановах селянських, національних та загальнотериторіальних – губерніальних та повітових – з'їздів і різних політичних та громадських організацій... поширити в повній мірі владу Генерального Секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини".

Зміна влади у Петрограді залишила Центральну Раду на сам-один з проблемою упорядкування своєї влади і

території. До певного часу вона із цим могла впоратися. 13 листопада УЦР зробила рішучий крок вперед на шляху до суверенізації. Вона ухвалила III Універсал, яким проголосила створення Української Народної Республіки (УНР) як федеративної частини Російської демократичної держави. III Універсал УЦР включив до складу Української Народної Республіки більшість українських етнографічних земель, розширивши її територію у порівнянні з "Інструкцією" Тимчасового уряду з п'яти до дев'яти губерній: "До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів".

На жаль, прагнучи зберегти федеративну Росію, УНР залишила поза увагою питання адміністративно-територіального розмежування та визначення власних кордонів. Реалії революційної доби та очевидне наближення масштабної громадянської війни вимагали рішучих кроків у справі створення збройних сил та дієвої адміністрації. Рада ж виявилася врешті неготовою до здійснення таких завдань.

Подальший розвиток подій призвів до посилення протистояння між УНР та радянською Росією, яке вилилось у більшовицьку агресію. Прийнятий 11 січня 1918 р. під час першої війни більшовицької Росії проти УНР IV Універсал проголосив самостійну суверенну Українську Народну Республіку. Оскільки в IV Універсалі територія незалежної УНР не була окреслена, відповідно, вона залишалася у межах, визначених III Універсалом. Це був для соціалістичної української політичної еліти вимушений крок, спрямований на пошук зовнішньої військово-політичної підтримки проти більшовиків, але з точки зо-

ру історії державотворення та "територіалізації України" IV Універсал позначив вагому принципову межу, коли нова країна Україна вступила на шлях здобуття незалежності і суверенітету за нових історичних умов.

Найголовнішою зовнішньополітичною подією, що сприяла розв'язанню низки тодішніх геополітичних проблем для України, стали мирні переговори з країнами Четверного союзу у грудні 1917 – січні 1918 рр. в Брест-Литовську. Попри вихідну проантатнівську орієнтацію Рада була змушена шукати підтримки Центральних держав. Обсяг і спрямування даної розвідки не вимагають від нас докладного аналізу зовнішньополітичної активності Ради: для нас важливі ключові моменти формування державної території УНР, які могли сприяти закріпленню нашої держави на політичній карті.

Врешті, під час брестських переговорів у своїх максимальних територіальних амбіціях українці задовольнилися обіцянкою створення автономного коронного краю з українських земель Галичини, але у складі Австро-Угорщини, а не новоутвореної Польщі. Домовленості про долю західноукраїнських земель стали предметом таємної угоди між Україною та Австро-Угорщиною. Вона була затверджена окремим таємним протоколом до Брестської мирної угоди, який сторони підписали 26 січня (8 лютого) 1918 р. За ним передбачалося вилучення території Східної Галичини, де переважало українське населення, від королівства Галіція, об'єднання її з Буковиною в один суцільний коронний край – українську автономію у складі Австро-Угорщини.

27 січня (9 лютого) 1918 р. українська делегація у складі членів УЦР О. Севрюка, М. Любинського і М. Левитського підписала мирний договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною. Сам по собі факт підписання мирного договору, який зробив УНР суб'єктом міжнародного права, свідчив про успіх молодої непрофесійної української дипломатії. Це був перший серйозний акт незалежної України на міжнаро-

дній арені. І хоч на той момент договір не міг змінити військову і політичну ситуацію на краще, він став реальним кроком у ствердженні української незалежності, особливо у територіальному питанні та створенні щодо нього належних правових прецедентів.

У Брестському мирному договорі, в розділі першому, ст. 2 були визначені зовнішні кордони УНР на заході та півночі: "1) Між Австро-Угорщиною, з одної, і Українською Народною Республікою, з другої сторони, наскільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, котрі існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни. 2) Дальше на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограда западно по лінії Відгорай, Щебрешин, Красностав, Пугачев, Радин, Межиріччя, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Каменець, Литовськ, Пружани, Вигонівське озеро. Подрібно установлятиме границю мішана комісія після етнографічних відносин із узглядненням бажань населення".

Запропонована лінія кордону з Польщею в цілому відповідала західним етнографічним межам розселення українців. Таким чином, за Брестським мирним договором до УНР відходили Холмщина, Підляшшя, а також Брестський і Кобринський повіти Гродненської губернії. Передача територій, окупованих німецьким і австрійським військом під юрисдикцію УНР мала відбутися одразу по ратифікації мирного договору.

Радянська Росія підписала мирний договір з Німеччиною та її союзниками 3 березня 1918 р. За умовами цього договору (ст. VI) РСФРР зобов'язувалася укласти мирний договір з Українською Народною Республікою, визнати мирний договір від 27 січня між Україною та країнами Четверного союзу, а також вивести свої війська з території УНР.

Реалізація обох Брестських мирних угод надавала Україні можливість слідом за північними і західними, визначити за етнографічним принципом і свої східні кордони. Як видно з протоколів засідань Ради народних міністр-

рів, це питання постало 14 лютого в ході обговорення умов майбутнього мирного договору між УНР та РСФРР.

Більш реальним став ухвалений Центральною Радою 6 березня 1918 р. закон про новий адміністративно-територіальний поділ України. Скориставшись тим, що наступ на схід німецьких і українських військ тривав, і на значних територіях, окупованих німецьким військом, взагалі не існувало цивільної адміністрації, українська влада спробувала хоча б де-юре розповсюдити на них свою компетенцію. Згідно закону, до України були включені нові території. На півночі: частина білоруського Полісся – Пінський, Мозирський і Річицький повіти Мінської губернії (українське населення на цих землях не складало більшості). На сході: Рильський, Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський, Путивльський повіти Курської губернії; Бірюченський, Богучарський, Валуйський, Острогозький повіти Воронізької губернії. Але й цей закон включав до території УНР землі, які на момент його ухвалення не перебували під українською владою.

У законі було скасовано попередній адміністративно-територіальний поділ України на повіти і губернії. Замість нього запроваджувався поділ на 32 землі. Проте нові адміністративні експерименти УЦР закінчилися нічим внаслідок зміни політичного режиму: 29 квітня 1918 р. владу перебирає на себе проголошений гетьманом П.Скоропадський, який перетворює УНР на Українську Державу (УД).

* * *

Зовнішньополітичний курс УД був націлений на приєднання всіх земель, що з етнографічного та історичного погляду були зв'язані з Україною. Як вказує історик О.Бойко, переговори з сусідніми країнами та тими державними утвореннями, що виникли внаслідок розпаду

Російської імперії, точилися здебільшого навколо проблеми території та кордонів.

На заході з територій, що відійшли до України за Брестським мирним договором, у складі Української Держави була утворена Холмська губернія, яка включала Холмщину, Підляшшя, а також південну частину Брестського і Кобринського повітів Гродненської губернії. За чим самим договором західний кордон_України був визначений відповідно до кордонів Росії з Австро-Угорщиною (1914). Тут українські землі межували з новоутвореною Польською державою.

За Брестським мирним договором на півночі до України відійшли три південні повіти Мінської губернії – Пінський, Мозирський і Річицький, а також частина Брестського і Кобринського повітів Гродненської губернії, де населення складалося з українців і почасти білорусів. За часів УНР вони були включені відповідно до складу Волинської і Холмської губерній. З приєднанням цих територій Україна вступила в протиріччя з прагненням білорусів до самовизначення та об'єднання усіх білоруських етнографічних земель. За згодою німецького командування уряд Української Держави розповсюдив свою владу на півночі на всі спірні території, на які претендував. Рішенням Ради міністрів від 7 червня 1918 р. вони склали окрему адміністративну одиницю – Поліський округ (староство) із адміністративним центром у Мозирі. До української території із стратегічних міркувань був приєднаний Гомельський повіт Могилівської губернії з переважно білоруським населенням. Спонукало до цього важливе становище Гомеля, розташованого на перетині двох залізниць та водного шляху, що вели до Чернігова та Києва. Адміністративно повіт увійшов до Чернігівської губернії. З цього бачимо, що за П. Скоропадського формування території України спиралося не лише на етнографічний принцип, але й на "стратегічну доцільність".

Найбільш складною в цей час була проблема східних кордонів. Порівняно з добою УЦР на сході українська

влада за гетьманату розповсюдилася на ряд нових територій: Путивльський, Суджанський, Грайворонський, Рильський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський повіти Курської губернії, Валуйський повіт Воронізької губернії. На цих землях була створена українська адміністрація. Згідно постанови Ради міністрів від 6 серпня 1918 р. Путивльський та Рильський повіти увійшли до Чернігівської, решта – до Харківської губернії.

Відповідно до Брестських мирних угод, радянська Росія зобов'язувалася визнати УНР, вивести з її території свої війська, розпочати переговори про підписання мирного договору і встановлення державних кордонів. Перші кроки до миру зробила українська сторона. 2 квітня 1918 р. Рада народних міністрів УНР звернулася до радянського уряду з пропозицією припинити стан війни і визначити окремою угодою кордони країн, на що Москва відповіла 3 квітня згодою провести спільну мирову конференцію. В результаті довгих і копітких узгоджень місцем її проведення був обраний Київ.

Починати треба було з припинення стану війни. Розпочаті 4 травня в Кореневі (Курська губернія) переговори про перемир'я між представниками німецьких і українських військ, з одного боку, і військ РСФРР – з другого, продовжились 6 травня в Конотопі і завершились підписанням договору про припинення військових дій. Була встановлена демаркаційна лінія – тимчасове розмежування території Української Держави та РСФРР. Вона проходила через: Сураж-Унечу-Стародуб-Новгород-Сіверський-Глухів-Рильськ-Колонтаївку-Суджу-Беленіхіно-Куп'янськ. Таким чином, населені українцями Бірюченський, Богучарський, Острогозький повіти Вороніжчини залишилися у складі РСФРР. Але українська сторона не вважала цю лінію остаточним кордоном. Проте подальші тривалі переговори у Києві врешті закінчилися нічим вже з огляду на революцію у Німеччині та Австро-Угорщині та кризу влади П.Скоропадського.

Однією з найважливіших зовнішньополітичних проблем Української Держави було розмежування території з державними утвореннями, що виникли після розпаду Російської імперії і безпосередньо межували з Україною. Це питання постало з початком українсько-російських переговорів, ставши одним з каменів спотикання у досягненні взаєморозуміння сторін. Російська делегація претендувала на те, щоби представляти всю колишню Російську імперію. Більшовицька Росія ніяк не бажала погодитись з фактом відокремлення від неї Дону, Кубані, Криму, які прагнули стати на шлях державного самовизначення і вважала їх за тимчасові антирадянські "контрреволюційні" утворення.

Принципи, якими керувалася українська сторона у відносинах з новими державними утвореннями, були викладені у документі "О границях Української Держави під виглядом політичним", підготовленому Д. Донцовим, що брав участь у мирних переговорах як експерт української політичної комісії. Цей документ аналітичного характеру охоплював велике коло питань і був покладений в основу визначення позиції України щодо її кордонів. Українська Держава виходила з факту розпаду старої Російської імперії і визнавала за окремими її частинами, які самовизначились, право на суверенітет. Враховуючи непевність політичної ситуації в цих регіонах, українська сторона повинна була провадити гнучку політику. Так, Д. Донцов зазначав, що у Всевеликому війську Донському треба вбачати союзника, що, на його думку, мало б стати "найпершим і найважливішим завданням нашої східної політики. За ціну цього приятельства могла б Україна зрезигнувати з українських національних окраїн Донщини. Анексія Донщини з Кубанню була б шкідлива і неможлива до проведення".

Політика Української Держави щодо вкрай важливого у стратегічному відношенні Кримського півострова, на думку Д. Донцова, мала бути іншою. Визнання права Криму на самовизначення мало носити характер не політичний,

а лише культурно-національний з забезпеченням прав татарського народу. Українська Держава не повинна була робити жодних компромісів у справі Криму, бо приналежність Криму до України, вважав Донцов, є необхідною умовою української незалежності. Український уряд мав добиватися суверенітету над Кримом і вести переговори про його статус в Українській Державі, виходячи з того, що півострів є її складовою і невід'ємною частиною.

Відносини Української Держави з Доном розвивалися динамічно і носили загалом добросусідський рівноправний характер, за винятком суперечностей щодо перспектив Кубані. Політичні обставини змушували обидві сторони йти на взаємні поступки. Встановлення кордону між Україною і Доном зміцнювало позиції української делегації на переговорах з РСФРР. Донському уряду порозуміння з Україною давало можливість вивільнити свої військові сили для боротьби з більшовиками та отримати матеріальну допомогу від Української Держави. Були й інші причини, в тому числі й економічного характеру, які робили договір з Доном конче потрібним. 8 серпня 1918 р. уряди Української Держави і Дону підписали договір про основні принципи двосторонніх відносин. Сторони обмінялися визнанням суверенності й незалежності одна одної. Договором передбачалося, що обидві держави зрікаються територіальних претензій й кордоном між ними буде слугувати адміністративна межа між Областю війська Донського та Воронізькою, Харківською і Катеринославською губерніями. В районі Маріуполя до України прилучалася певна територія на схід для забезпечення цілісності адміністративно-господарського управління містом та портом.

Кубанське козацтво також встало на шлях самовизначення. У січні 1918 р. було проголошено Кубанську Народну Республіку, як складову федеративної Російської республіки, 16 лютого – самостійну Кубанську Народну Республіку. Українські уряди провадили лінію на зближення з національно близьким до українців кубанським

козацтвом з метою схилити його до злуки з Україною. Протягом усього 1918 р. між українським і донським урядами велася таємна, а часом і відверта боротьба за вплив на Кубань. Маючи в Кубанському крайовому уряді своїх прихильників, і Україна, і Дон в перспективі планували приєднати Кубань до себе. Проте події нового витку громадянської війни перекреслили ці плани.

Свого часу Українська Центральна Рада не включила Крим до складу УНР, оскільки він не був українською етнографічною територією. У III Універсалі та Законі про адміністративно-територіальний поділ УНР йшлося про Таврійську губернію (без Криму). Як виявилося згодом, відмова від претензій на стратегічно важливий, територіально і економічно пов'язаний з Україною Крим була політичною помилкою керівництва УНР. Почасти її можна пояснити сподіваннями української влади на федерацію з демократичною Росією. Кримське питання не піднімалося на мирних переговорах у Бресті. Оскільки Крим не був згаданий у Брестському мирному договорі в числі територій, на які розповсюджується суверенітет УНР, більшовики сподівалися, що він залишиться у складі радянської Росії. Для цього вони на всяк випадок зробили Крим "самостійним" і "незалежним", проголосивши наприкінці березня 1918 р. квазі-державу – Радянську соціалістичну республіку Тавриди.

Проголошення державної самостійності України ускладнило стосунки з Кримом. Під час вигнання більшовицького війська з території УНР українська влада намагалася виправити свою помилку. Наприкінці квітня українське військо під проводом полковника П. Болбочана вирушило в похід на Крим і увійшло до півострова, але німецьке командування не дозволило йому означити свої здобутки як приналежні Україні. Приєднанню півострова до України опиралася частина діячів кримськотатарського руху, російські кола Криму та на початку Німеччина, яка до кінця літа 1918 р. не могла визначитися зі своїм ставленням до майбутнього цієї території.

Спочатку у Берліні розглядалася можливість встановлення протекторату над Кримом. Але з часом перемогла позиція, згідно з якою півострів мав бути переданий Україні на правах автономії.

На території Криму перебували німецькі війська, які у квітні вигнали звідти більшовиків. У травні-червні за згодою з німецьким командуванням тут був утворений Кримський крайовий уряд. Серед його членів переважали урядовці Російської імперії, на чолі стояв генерал С. Сулькевич. І хоча в кримському уряді боролися різні політичні течії, головним напрямком його діяльності було визначено створення незалежного від України державного утворення, яке в майбутньому мало увійти до складу відновленої "єдиної Росії".

Українська Держава не визнавала "самостійності" Криму і вела наполегливу боротьбу за приєднання півострова. Гетьман П. Скоропадський та міністерство закордонних справ неодноразово зверталися до німецького командування та дипломатів з проханням посприяти у справі приєднанні Криму до України. Український уряд надавав широку допомогу українофільським течіям в Криму. Були виділені кошти на підтримку українських газет, громадських організацій, зокрема, спеціально створеного "Комітету степової України", українських кооперативів та інформаційного бюро МЗС України у Сімферополі.

Але всі ці заходи не призвели до змін на краще, у кримському уряді все більше брали гору проросійські настрої. У відповідь на антиукраїнську політику, Рада міністрів розпочала митну блокаду Криму. Було припинено перевезення товарів залізницею та морем. Економічного тиску Крим не витримав і згодився шукати компромісів. До цього його спонукала також і зміна позиції Німеччини, уряд якої в ході візитів до Берліну П. Скоропадського та Ф.Лизогуба погодився з українською точкою зору на шляхи вирішення кримської проблеми.

Таким чином, шляхом цілого ряду політичних і дипломатичних зусиль справу було зрушено з місця. На почат-

ку жовтня у Києві розпочалися переговори між Україною і Кримом. Кримську делегацію очолював міністр юстиції А. Ахматович, українську – прем'єр-міністр Ф. Лизогуб. В ході вкрай важких переговорів було досягнуто угоди про входження Криму до складу України на правах автономної одиниці. Однак повстання Директорії проти влади гетьмана П. Скоропадського, що розпочалось в другій половині листопада, поклало край намірам приєднання Криму до України.

У добу Української Держави гетьмана П. Скоропадського було досягнуто найбільших в часи Української революції успіхів у вирішенні територіальних питань. Ставши фактичною правонаступницею УНР, Українська Держава прагнула розширитися до меж, визначених попереднюю владою в законі про адміністративно-територіальний поділ від 6 березня 1918 р. Шляхом військових, дипломатичних, політичних, економічних заходів українську владу було поширено майже на всі українські етнографічні землі Східної (перед тим підросійської) України. Розповсюдити її не вдалося лише на невелику частину українських етнографічних земель на сході. Це сталося тому, що наступ німецько-австрійських та українських військ припинився в середині травня, не дійшовши до межі, що визначала в законі українську територію. Із стратегічних міркувань на півночі українська влада розповсюдилася на частину білоруських земель.

Адміністративно територія Української Держави поділялася на 10 губерній і 1 округ. У складі УД було утворено нові адміністративно-територіальні одиниці – Холмську губернію та Поліський округ. До Чернігівської і Харківської губерній включено нові повіти. Досягнуто принципової згоди на входження Криму до складу України на правах автономії. Проте ці територіальні зміни 1917–1918 рр. були перетворені нанівець внаслідок поразки держав Четверного союзу та повстання Директорії УНР на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою.

Ми бачимо, що уряд П. Скоропадського відверто відійшов від властивого попередній українській владі виключно етнографічного бачення "українського простору" як остаточної територіальної реальності. Від етнічного принципу в практичній діяльності гетьманські військова та цивільна адміністрації перейшли до державницького, коли вже легітимна суверенна "етнографічна Україна" ставала певним територіальним ядром державності, – а надалі стосунки з зовнішніми суб'єктами переходили у площину узгодження або конфлікту територіальних інтересів геополітичного або стратегічного характеру. Зазначимо, що саме такий підхід домінував у боротьбі новоутворених держав за спірні території Центрально-Східної Європи у дипломатичних та військових конфліктах 1918–1920 рр. Аргументуючи свою позицію для світової громадської думки, провідних держав, політичні та дипломатичні представники Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, Угорщини, Естонії, Латвії, Литви апелювали до принципу етнічних кордонів (етнографічні карти), але за змоги залучали "історичні кордони" (наявні на історичних картах) і водночас застосовували "право сили" у постійній збройній боротьбі за конкретну етнічно мішану або ж відверто чужу територію.

Територіальні здобутки УНР та Української Держави нам покаже видана у Відні у 1919 р. «Карта України» (**рис. 28**). Скоріш за все, вона замовлялася ще гетьманським урядом, але вийде вона вже за Директорії, коли сама Австро-Угорщина, ще показана карті, вже перестане існувати. Роійськомовні карти України видавалися у 1918 р. і безпосередньо в Україні, але україномовна номенклатура ще не була розробленою, - чому й відповідне замовлення потрапило до віденського видавництва «Фрайтаг унд Берндт», яке друкувало україномовні карти вже двадцять років.

* * *

Рис. 28. «Карта України», 1919, Відень

Дати собі якусь остаточну раду щодо кордонів у Центрально-Східній Європі провідним західним державам було важко, і тому, як це зазвичай відбувається у великій світовій політиці, діяли або подвійні стандарти, або прагматичні інтереси щодо більшої корисності певного партнера в регіоні. Останні дозволяли в якійсь момент просто пост-фактум визнати легітимним територіальний стаус-кво, що утворився на момент закінчення активних військових дій. У 1918 р. такими методами користувалися Німечина та Австро-Угорщина, а опісля – вже країни переможниці з табору Антанти. Але оскільки Україна встигла стати союзником переможеної Німеччини, її перспективи у світі, який створювали переможці, були сумнівними. Особливо за умови внутрішніх конфліктів та війни фактично на всіх напрямках.

З осені 1918 р. територіальні зміни України диктувалися мінливою реальністю воєнних дій, в яких врешті українські національні сили програли, але важливим правовим прецедентом стала історія Західноукраїнської Народної Республіки і практики окреслення "українського простору" із заходу.

Вже 1 листопада 1918 р. на землях колишньої Австро-Угорської імперії постала нова незалежна держава Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Територія ЗУНР у складі української частини Галичини, Буковини та Угорської Руси (Закарпаття) була визначена "Тимчасовим основним законом про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії", ухваленим Українською Народною Радою ЗУНР 13 листопада 1918 р. Згідно Артикулу II «Тимчасового закону», межі ЗУНР визначалися в наступний спосіб: «ГРАНИЦІ. Простір Західно-української Народньої Республики покривається з українською суспільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії, то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини, та з українськими частями бувших угорських столиць (Комітатів) : Спиш, Шариш, Земляни, Уг. Берег, Угоча і Марморош, як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга (Ethnographische Karte der osterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der k.k. Direktion der administrativen Statistik, Wien 1855 Masstab 1:864.000)» (**рис. 24**).

Протягом усього свого існування західноукраїнська держава також перебувала у стані збройної боротьби за державність проти новоутвореної Польщі. Попри волевиявлення українців, після розпаду Австро-Угорщини українські території Буковини та Закарпаття були окуповані румунськими, чеськими та угорськими військами. Фактично у складі ЗУНР перебувала лише Галичина. Лемків-

щина, Закарпаття, Буковина і Хотинщина перебували під українськими впливами лише короткий час.

Керівництво ЗУНР, підтримане населенням, вважало головною державною справою об'єднання з Наддніпрянською Україною. 5 листопада УНРада ЗУНР надіслала делегацію на чолі з О. Назаруком та В. Шухевичем до Києва для переговорів з гетьманом П. Скоропадським. З початком протигетьманського повстання переговори про об'єднання провадилися з Директорією. 1 грудня у Фастові був укладений "передвступний договір" про "маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю". Зміст угоди був оприлюднений наприкінці грудня 1918 р. на Київському губернському селянському з'їзді. Голова Директорії В. Винниченко повідомив, що ЗУНР і УНР заявили про свої наміри: перша – увійти з усім населенням і територією як складова частина до УНР; друга – прийняти територію і населення ЗУНР як складову частину державної цілості до УНР. Обидва уряди взяли на себе зобов'язання здійснити "державну злуку" в найближчим часі.

3 січня 1919 р. Українська Національна Рада ЗУНР затвердила "передвступний договір" і прийняла ухвалу про злуку. 22 січня 1919 р. було проголошено злуку – об'єднання двох українських державних утворень Української Народної Республіки (Наддніпрянська Україна) та Західноукраїнської Народної Республіки (Галичина, Буковина і Угорська Русь) в єдину соборну незалежну українську державу. Того ж дня злука була затверджена Універсалом Директорії УНР. 23 січня 1919 р. це рішення було затверджено Трудовим конгресом України, 528 делегатів конгресу представляли Наддніпрянську Україну, 65 депутатських мандатів було віддано ЗУНР. Але оскільки через воєнні дії вибори там не відбулися, Західну Україну на Трудовому конгресі представляла делегація Української Національної Ради ЗУНР у складі 36 осіб.

Відповідно до акту злуки ЗУНР і УНР, затвердженого Трудовим конгресом, єдина соборна УНР мала складатись з таких територій: Західної області – у складі Східної Га-

личини, Буковини і Закарпаття; Східної області (Наддніпрянська Україна) – у складі Київської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Херсонської, Житомирської, Кам'янецької і Холмської губ. Порівняно з територією Української Держави у переліку відсутня Поліська округа, яку, очевидно, не включили до соборної України як неукраїнську територію. Вказана територія соборної української держави налічувала понад 500 тис. кв. км з населення понад 40 млн. осіб.

Урочисто проголошений акт злуки носив, як ми розуміємо, очевидно декларативний характер. На цей час окреслена в документі територія обох українських держав не контролювалися в повному обсязі ані урядом ЗУНР, ані урядом УНР. Через воєнний стан практичне злиття двох державних структур відкладалося на майбутнє – до скликання Всеукраїнських установчих зборів, обраних спільно Наддніпрянською і Західною Україною. Соборна УНР не набула характерних рис ані унітарної, ані федеративної держави. З певними припущеннями з правової точки зору вона могла б вважатися конфедеративним об'єднанням. Західноукраїнська республіка залишила свої органи законодавчої та виконавчої влади, сферу та обсяг їх компетенції. Вона й надалі діяла як окреме державне утворення у внутрішніх справах та на міжнародній арені. Влада Директорії та її виконавчих органів й надалі обмежувалася землями на схід від Збруча. Певним чином координувалася лише військова діяльність обох урядів. Втім, в історії українського народу проголошення Злуки залишилося непересічною подією і вагомим прецедентом на майбутнє, попри нереалізованість цього акту через зовнішні агресії та внутрішньоукраїнські політичні конфлікти.

* * *

Успіх Директорії, яка де-факто була правонаступницею УНР, в боротьбі проти П. Скоропадського, виявився

нетривалим на тлі решти її проблем, і вже взимку 1918–1919 рр. Україна знову перетворилася на театр воєнних дій всеросійської громадянської війни. Агресія з боку більшовиків, а з літа 1919 р. й Збройних сил Півдня Росії призвела до відступу українського уряду на Поділля. Тимчасовий успіх спільних дій Армії УНР та Української Галицької Армії у серпні 1919 р. в наступі на Київ-Одесу врешті закінчився військовою поразкою і політичним розколом між наддніпрянцями та галичанами. Акт Злуки УНР і ЗУНР 19 січня 1919 р. виявився формальністю, а територія Галичини на червень 1919 р. була окупована Польщею. Подальші дипломатичні домовленості С. Петлюри та польського уряду (Варшавська угода березня 1920 р.) мали наслідком спільний наступ польсько-українських військ на Київ у травні 1920 р. Проте хід війни показав, що де-факто територія України опинилася поділеною між новою Польщею і Радянською Росією, що й було закріплено Ризьким миром 1921 р.

Участь у підписанні Ризького договору Української СРР була формальністю, оскільки "воєнно-політичний союз радянських республік" лише маскував трансформацію Російської держави у нову, радянську форму. У 1922–1923 рр. із утворенням СРСР і укладанням Союзного договору зовнішньополітичні функції УСРР остаточно перейшли до Москви.

Ще однією невдалою спробою втрутитися у процеси післявоєнного врегулювання стали намагання українських представників взяти тучасть у Паризькій мирній конференції, яка розпочала роботу 18 січня 1919 р. Конференцію було скликано, аби закріпити результати Першої світової війни і вирішити питання повоєнного устрою Європи. До участі в ній запросили лише ті держави, які від початку воювали на боці Антанти або встигли приєднатися до неї наприкінці війни. Україна, що уклала сепаратний мирний договір з Центральними державами, а відтак не була офіційно визнана жодною країною-переможницею, до участі у конференції запрошена

не була. Формально "українське питання" як самостійне конференцією навіть не розглядалося.

Хоча, як покажуть нам карти, у 1919 р. певні шанси на визнання в України існували. Приницп етнічних кордонів відводив для "потенційної" української держави певне місце (див. **рис. 29А**). Можливо, якби успіхи Армії УНР влітку 1919 р. не закінчилися лише нетривалим взяттям Києва, "українське питання" могло би потрапити "на стіл" Паризької конференції. Принаймні західна громадська думка (як зазвичай дещо наївна) вважала, що тепер етнічні кордони стануть визначати політитичні. Щодо України вона також могла так вважати, спираючись на звичну етнографічну карту Європи. "Русини-малороси" там вже були від 1840-х років, щоправда вони там не були "українцями".

Рис. 29А. «Європа за новоукладеними договорами», Лондон, 1919.

А ще карта на **рис. 29** нам зайвий раз нагадає про картографічну помилку О. Ріттіха, який зарахував більшість населення Таврійської губернії до великоросів: англійці її зміст роками передруковували і не звернули ува-

ги на російський перепис 1897 р. Нова статистика очевидно виправляла О.Ріттіха на користь українців, але подалі від Росії інерція в зображенні етнографічних карт вочевидь тривала.

Втім, у будь-якому разі реальні підсумки післявоєнного врегулювання у Європі будуть дуже не схожі на цю карту – що у випадку України, що у цілій купі інших. У низці збройних конфліктів, що прокотилися Центральною та Східною Європою аж до Туреччини та Закавказзя, вирішувала усе вже не етнографічна карта, а право сили. Французька допомога новій Польщі під час її війни проти ЗУНР перекреслить етнографічну карту Галичини. А наслідки радянсько-польської війни 1920 р., закріплені мирним договором з РСФСРР та УСРР у Ризі дадуть Польщі набагато більше, аніж було перед тим у неї реальних амбіцій. Майже остаточні підсумки післявоєнних конфліктів у Центрально-Східній Європі нам покаже карта на **рис. 29Б**.

Рис. 29Б. «Європа за договорами» на 1922, «Енциклопедія Британіка».

Щоправда, мирна конференція приділила значну увагу вирішенню долі окремих українських територій – Закарпаття, Буковини й, особливо, Східної Галичини. Уряд ЗУНР покладав великі надії на рішення конференції. Вони були пов'язані передусім з "14 пунктами В. Вільсона", які передбачали автономію для народів Австро-Угорщини і створення незалежної Польщі на територіях, "заселених безспірно польською людністю". І хоч усі великі держави погоджувалися з тим, що Східна Галичина є переважно українською, варіант утворення самостійної Західноукраїнської держави не розглядався.

Два важливих геополітичних чинники визначали і ускладнювали політику великих держав щодо Східної Галичини. Перший полягав у необхідності рахуватися з інтересами Росії, адже приєднання Східної Галичини було її метою у Першій світовій війні. На цьому й далі наполягали лідери білої Росії. Другий полягав у тому, що Антанта була зацікавлена у зміцненні Польщі як бастіону проти більшовицької Росії. Якщо Франція відверто захищала польські інтереси, Велика Британія і США, доки ситуація в Росії залишалася неясною, ставилися до надмірного посилення Польщі досить обережно.

Спроби Паризької мирної конференції припинити польсько-українську війну в Галичині не принесли результату. На початок червня 1919 р. майже вся територія Галичини була окупована поляками. 25 червня Найвища рада Антанти санкціонувала вже здійснені збройні акції польської армії у Східній Галичині – дала свою згоду на "тимчасову військову окупацію" Галичини аж по ріку Збруч. Але вирішення питання про остаточний політичний статус її вона відклала на майбутнє.

Уряд ЗУНР вирішив продовжити і дипломатичну, і воєнну боротьбу. 15 липня диктатор ЗУНР Є. Петрушевич надіслав Найвищій раді Паризької мирної конференції ноту протесту, у якій наголосив, що український народ і його армія не припинять боротьбу за свою державу проти польських загарбників. Державний центр ЗУНР та

Українська галицька армія знайшли притулок на території УНР, де деякий час вели своє існування. УГА разом з армією УНР взяла участь у великій наступальній операції проти Червоної армії. Успішний наступ з'єднаних українських армій був зупинений, коли у боротьбу проти них вступила біла Добровольча армія. Військові поразки змусили урядові установи УНР та ЗУНР залишити свою територію. 16 листопада 1919 р., проіснувавши трохи більше року, ЗУНР припинила існування. Її уряд переїхав до Відня, де протягом 1920–1923 рр. діяв як екзильний державний центр.

Непевний статус Галичини нам покаже ексклюзивна карта з "Атласу Перемоги" лондонської газети "Дейлі телеграф" 1920 року (**рис. 31**). Оскільки її готував інший упорядник, аніж більшість тогочасних британських картографічних видань (зазвичай решту робив Единбурзький картографічний інститут Королівських картографів Бартолом'ю), то й вигляд Європи у "міжчассі" тут трохи інший. Автор цього видання Олександр Гросс зафіксував території, які не мали на момент видання юридичної приналежності: зони плебісцитів (у Східній Пруссії та Верхній Сілезії) і Галичину, щодо якої ще не було «ясності». Цілком імовірно, що це - єдина політична карта Європи, на якій є "нічия" Галичина. Через це вона нас цікавить, як вагомий феномен доби. На тій же карті ми побачимо незалежні закавказькі держави, окуповані радянською Росією у 1920–1921 рр.

Рис. 31. «Нічия Галичина» з атласу «Дейлі телеграф», 1920, Лондон

Звернемо увагу, що більша частина неслов'янських "національних окраїн" від Росії вже відокремилася. Помітно, що (і це не відрізняється від решти європейських карт XVI – поч. XX ст.) "Росія" існує лише в Європі. Далі на схід – її володіння – Сибір, Центральна Азія. Раніше знімала протиріччя між "країною Росією" (до Урала) і розмірами Російської держави назва "Російська імперія". Але останньої вже не було. Цікаво, що проголошення Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки від Балтики до Уралу стало мабуть *найбільшим розширенням меж однієї країни в історії за один момент.* Втратилися статуси "метрополії" та "колоній", "володінь", "васалів" (Хіва та Бухара). Усе замінилося надскладною для сприйняття назвою, яка по всьому світі зазвичай потім замінялася "Росією". Американці потім писатимуть ще років двадцять на картах: "СРСР (Росія)".

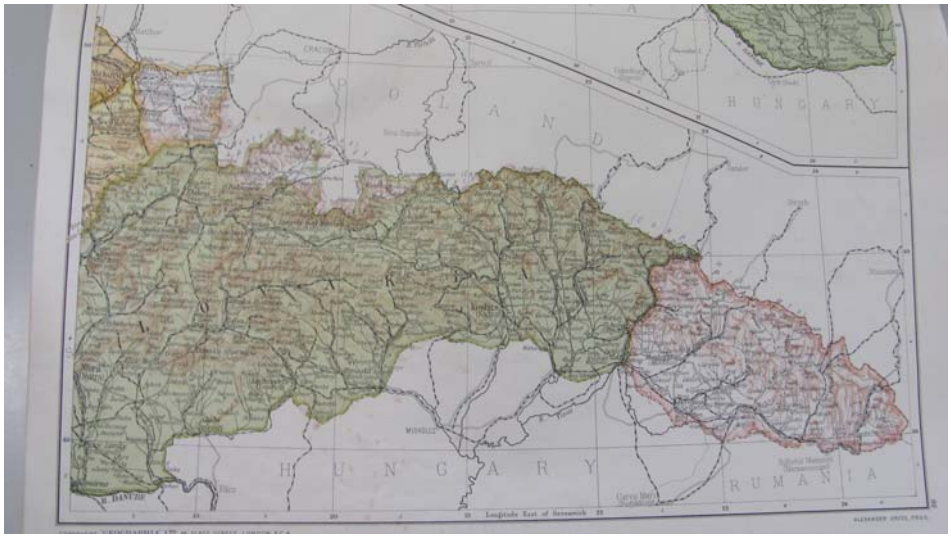

Рис.32. Поглинання Закарпаття. Атлас «Дейлі телеграф», 1920.

На іншій карті атласу відображено процес "перейманння" Закарпаття Чехо-Словаччиною (**рис. 32**), а в легенді до вельми неадекватної етнографічної карти Центральної Європи ми побачимо той випадок, коли *українці були народом з найдовшою назвою у Європі*: "*Малороси, Русини, Українці*" (**рис. 33**)

Рис. 33. Фрагмент легенди з атласу «Дейлі телеграф», 1920.

Восени 1919 р. Паризька конференція повернулася до східно-галицького питання. Рішення на користь Польщі приймалося з огляду на поразки білих армій А. Денікіна та О. Колчака у боротьбі з Червоною армією. 21 листопада 1919 р. великі держави ухвалили компромісне рішення про подальшу долю Східної Галичини. Був ухвалений "Статут управління Східною Галичиною", згідно якого Польща отримала мандат Ліги Націй на управління нею терміном на 25 років з обов'язковим забезпеченням галицьким землям автономного устрою. 8 грудня 1919 р. Найвища рада Антанти під тиском польської сторони визнала східним кордоном Польщі т. зв. "лінію Керзона"[7], яка не відповідала етнічним кордонам Польщі й залишала під польською владою споконвічні українські землі Холмщину, Підляшшя, Лемківщину, Посяння.

[7] Я повторюся, що завданням даної книжки не є вивчення процесу формування кордонів України, а лише ретроспектива окреслення території. Тому подробиці щодо "лінії Керзона" та її історичної долі ми опускаємо.

Утворения УНР і ЗУНР, а потім проголошення їх об'єднання стали чинником, який притягував до себе українців Буковини та Закарпаття. Хоча УНРада ЗУНР проголосила свій суверенітет над північною Буковиною та Закарпаттям, у листопаді 1918 р. обидві українські території опинилися під контролем відповідно Румунії та Чехословаччини і Угорщини. Румунія і Чехословацька республіка були запрошені на конференцію як союзні Антанті країни, тому великі держави прихильно ставилися до задоволення їхніх територіальних вимог. Паризька мирна конференція дала згоду на анексію Румунією всієї Буковини включно з Чернівцями та північними землями з переважно українським населенням.

На Закарпатті ситуація була складнішою. На нього претендували Угорщина і Чехословаччина. В територіальній програмі президента Т. Масарика Закарпаттю, в разі приєднання до ЧСР гарантувалася автономія. 21 січня 1919 р. проведені у Хустї Всенародні збори "угорських українців" заявили про бажання об'єднатися з соборною Україною. Проте, усе вирішилося військовою силою. Наприкінці січня чехословацькі війська окупували більшу частину Закарпаття. Але варто зазначити, що врешті чехословацька окупація стала одним з "позитивів": Закарпаття не дісталося Угорщині, в якій процеси мадяризації місцевих русинів-українців тривали століттями. А міжвоєнна Чехословаччина була в нашому регіоні поодинокою демократичною державою з толерантним ставленням до української справи. На статус закарпаття це не впливало, але Т.Масарик надав притулок численній українській політичній еміграції. Остаточно приналежність української Буковини до Румунії та Закарпаття до ЧСР було зафіксовано у Сен-Жерменському мирному договорі союзних держав з Австрією від 10 вересня 1919 р. Його положення, які стосувались Закарпаття, були також підтверджені у Тріанонському мирному договорі з Угорщиною від 4 червня 1920 р.

Отже, сподівання українців на підтримку світової спільноти не виправдатися. Попри значні зусилля, неофіційній українській делегації так і не вдалося схилити Паризьку мирну конференцію до міжнародно-правового визнання УНР і збереження територіальної цілісності українських земель. Негативне ставлення країн Антанти і США до незалежності України стали вирішальним фактором, який перекреслив усі українські дипломатичні і збройні зусилля. Підтримані провідними країнами Заходу були територіальні амбіції Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії. З іншого боку, стабілізація радянського режиму на більшій частині українських земель робила подальші "картографічні вправи" з українськими теренами фактично зайвими. Будь-які наступні територіальні зміни могли пов'язуватися лише з кризою Версальської системи міжнародних відносин, яка врешті відбудеться лише наприкінці 1930-х років. Винуватцями змін виступлять Третій Рейх А. Гітлера, Італія Б. Муссоліні та СРСР Й. Сталіна. І очевидно, що за цих умов український народ свою долю не вирішував.

* * *

Але, але… До нової європейської кризи, спричиненої ревізією Версальських угод, Україна усе-таки на картах закріплюється. Щоправда, лише з радянського боку. Етнографічні карти XIX ст. вже були начебто "востаннє", з більшим бо меншим успіхом, використані при проведені кордонів у 1918–1923 рр. Надалі лишилися на поверхні "Нового Світу" (як урочисто називали нові кордони у картографічних виданнях переможної Антанти) нові політико-адміністративні кордони нових (чи відносно нових) держав Центральної та Східної Європи. Слово "Україна" ані польська, ані румунська, ані чехословацька офіційна картографія згадувати не прагнули. Кожен український край, що потрапив під їхню владу (як колись сама Польща поміж імперіями), мав власну регіона-

льну назву: Галичина стала "Східною Малопольщею", Закарпаття – "Карпатською Руссю", Буковина та Бессарабія не потребували корекції з боку Бухаресту. Про всяк випадок нові володарі українських територій кожен (пам'ятаючи про вагу етнографічних карт) по-своєму провадив політику асиміляції і зміни ідентичності українців.

Більш-менш цивілізованою, як ми вже згадували, лишалася лише ліберальна політика чехословацького президента Томаша Масарика, – проте це аж ніяк не тягло за собою сумніви у приналежності Закарпаття. Адміністративне ж утворення з назвою "Україна" після 1920 р. існувало лише як "Українська Соціалістична Радянська Республіка" (потім за Сталінською конституцією слова "соціалістична" та "радянська" поміняють місцями), але, тим не менше воно снувало і перебувало на картах – радянських та європейських. Тому варто зупинитися на територіально-статусних еволюціях Радянської України, – від якої незалежна Україна отримала у 1991 році свої сучасні кордони.

Спочатку, у 1917–1919 рр. національна політика більшовиків передбачала "право народів на самовизначення" лише як суто декларативне гасло, яке мусило випробовувати себе у реаліях міжнародних конфліктів і громадянської війни. Самовизначення Фінляндії і Польщі (які так і не злилися протягом XIX ст. в одне "тіло" з російським народом та державою) видавалося вимушеним, але принаймні очікуваним тимчасовим кроком. Надалі, по мірі розгортання експорту пролетарської революції цю ситуацію можна було спробувати виправити. Що ж до решти "національних окраїн", тим більше східнослов'янських, дії Кремля визначалися поточними прагматичними деклараціями та кроками, залежними від військових здобутків Червоної Армії.

Перша спроба радянізації України у боротьбі з Центральною Радою породила маріонеткову радянську "УНР". Остання не відповідала жодній з ознак державності. Вона безслідно припинила існування у березні

1918 р. з приходом австро-німецьких союзників Ради. Утворені більшовиками в ситуативних політичних цілях на українських землях на початку 1918 р. Донецько-Криворізька республіка та Радянська соціалістична республіка Тавриди також не були державами в прямому розумінні. Певна зміна в ставленні відбулася у 1919 р., коли складнощі боротьби за Україну і об'єктивно оцінена вага "розв'язання національного питання" в мобілізації ресурсів для перемоги над "єдинонеділимським" Білим рухом показали, що необхідно таки створити більш ефективну українську радянську державність, яка б виглядала як формально незалежне утворення звільненого радянською владою з-під гніту "тюрми народів" українського народу. Держава була б, начебто, окремою, але зі спільною з Росією Червоною Армією та партійним керівництвом, попри формальне існування власної КП(б)У.

Вперше територія та кордони української радянської держави – формально незалежної УСРР – були визначені у затвердженому 10 березня 1919 р. Радою Народних Комісарів УСРР "Договорі про кордони з Російською Соціалістичною Радянською Республікою"[8]. Враховуючи ті адміністративно-територіальні зрушення, що відбувались на українських землях протягом 1917–1918 рр., підхід радянської влади до державного розмежування був суто формальний: кордони мали проходити по старих межах губерній. До УСРР відходило 9 губерній: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська (без Криму), Харківська, Херсонська, Чернігівська (без 4 північних повітів). Втім, за невеликими винятками територія УСРР відповідала території автономної УНР за ІІІ Універсалом Центральної Ради (листопад 1917 р). Тому можна стверджувати, що після подій українських національно-визвольних змагань вже ніхто не повертався до сумнівів літа 1917 р. щодо "загальних меж" України. Про тодішні "п'ять українських губерній"

[8] Зазначимо, що за тих умов радянська Росія тривалий час існувала без усталеної офіційної назви держави.

вже ніхто і не згадував. УСРР на чолі зі своїм комуністичним керівництвом входила до "воєнно-політичного союзу радянських республік", який слугував евфемізмом для відновлення Російської імперії в колишніх межах, але вже під гаслами нової інтернаціоналістичної ідеології.

Втім не будемо вже постфактум геть ігнорувати початковий державницький потенціал Радянської України. Її провід на чолі з Християном Раковським плекав достатньо багато ілюзій щодо реальних та потенційних власних повноважень. Формальна радянська конфедерація з Росії, України, Білорусі та Закавказзя, що склалася протягом завершального етапу громадянської вйни, могла видаватися харківським більшовикам (столицею УСРР до 1934 р. лишався Харків) бажаною реальністю. УСРР володіла міжнародною суб'єктністю, тобто підписувала паритетно разом з РСФРР міжнародні договори, які окреслювали межі цієї держави – зокрема Ризький мир з Польщею 1921 р.[9] Час від часу заходила мова про запровадження власних консульських служб закордоном, територіальні та економічні стосунки з Росією відбувалися в рамках договірного процесу рівних суб'єктів, – попри очевидний пріоритет думки вищих партійних установ. Але ці ілюзії розвіялись у 1922–1923 рр., коли стабілізація режиму дозволила Москві поприбирати зайві декорації. Починається процес утворення Союзу РСР, який передає цілу низку суверенних повноважень республік союзному Центрові, а статус республік опиняється під загрозою в контексті "дискусії з національного питання", що відбувалася за участі наркома національностей Йосифа Сталіна та самого пролетарського вождя Володимира Леніна. Суттю дискусії було визначення того, чи буде новий формат радянської держави простим миттєвим розширен-

[9] Ризький договір 18 березня 1921 р., що підбив підсумки радянсько-польської війни є промовистою ілюстрацією до реалій початкової міжнародної суб'єктності радянських республік. Його підписали з радянського боку лише РСФРР та УСРР; РСФРР підписала його також від імені БСРР, керівництво якої не було інформованим про хід переговорів та умови угоди, що визначила на 20 років західні межі цієї республіки.

ням Російської Федерації, в якій попередні учасники "воєнно-політичного союзу" стануть звичайними суб'єктами федерації наряду з іншими, перед тим статусно нижчими (Татарією, Карелією, Республікою німців Поволжя, Горською республікою та ін.), або ж цей новоутвір буде мати формально конфедеративний "неросійський" характер. Перемогла, як ми знаємо, точка зору Леніна, який відстояв радянську форму національної державності для співзасновників СРСР. Ми знаємо також, що репресивно-асиміляційної суті радянського національного врегулювання це надалі не змінило, але за тих обставин і ця формальність "союзної держави" залишила для України на майбутнє певний ембріональний "комплект" для можливої міжнародно-правової суверенізації.

Європейська картографія, яка мусила спиратися на якісь формальні підстави, на картах "Нового Світу" 1921–1923 рр. виділяла радянську Україну окремим контуром в загальному контурі нової Росії, щодо устрою, меж та форми визнання якої ще не існувало якоїсь ясності. "Реальність" радянської України видавалася більшою, аніж наприклад радянської Білорусі, яку окреслити на мапі часто-густо забували. Закавказзя, яке Червона Армія завоювала у 1920–1921 рр., ще пару-трійку років малювали як три незалежні неросійські (бо іншого кольору) держави – Грузію, Вірменію та Азербайджан. Сибір та Середня Азія лишалися в своєму державному статусі "терра інкогніта", і їх підписували традиційно, як до 1917 р. – "Сибір" та "Киргизи"; до 1922 р. існувала як радянський лімітроф[10] Далекосхідна республіка. "Росія" лишалася також традиційно в Європі, але щодо її колишньої "імперії" на схід від Уралу на даний момент було ще незрозуміло, що писати. Лишався поки лише спільний російський колір.

Після утворення СРСР та укладання протягом 1923 р. Союзного договору одночасно із процесами визнання Заходом більшовицької держави ситуація дещо прояснюється. На увесь простір колишньої Російської імперії

[10] Лімітроф – буферне державне утворення, яке відокремлює ворожі держави.

розтягується напис "Союз Радянських Соціалістичних Республік", який, втім, часто доповнюється невипадковим словом "Росія" у дужках. В такий цікавий спосіб Росія миттєво перестала бути імперською державою і перетворилася на візуальну федерацію, де ширина контуру, а інколи й виділення кольором просто позначали різницю в статусі національних федеративних утворень від Фінської затоки до Тихого океану. З середини 1920-х, трохи розібравшися в дещо заплутаному національному устрої РСФРР, на іноземних картах її внутрішні національні республіки окреслюються вже тонше, кольором не виділяються і вже візуально не "сперечаються" на мапі зі співзасновниками СРСР – Україною, Білоруссю та Закавказзям. З 1930-х, коли й з реальним статусом цих останніх прийшла певна ясність, СРСР на західних політичних картах починають зображувати одним кольором, де лише адміністративні пунктири час від часу вказують на наявність "союзних республік". Виділення останніх кольором збережеться лише на картах безпосередньо Союзу. Згодом, після 1945 р. міжнародна суб'єктність УРСР та БСРР як співзасновників ООН ні в кого не викликала зайвих ілюзій. Така практика збережеться до кінця існування СРСР.

Такі перехідні фази у картографуванні наших земель покажуть, зокрема, карти 1923 року. Британський "Сітізенс атлас" видавництва Бартолом'ю цього року переаховує нові держави в Європі після 1914 р., серед яких у Європі (Польща, Фінляндія, Естонія та ін.) присутня і Україна, решта "нового" – "автономні республіки у складі радянської Росії". Показані члени Ліги націй, до якої чомусь зараховані і Росія, і УСРР (є їхні прапори: **рис. 34**). У коментарях вказується, що "Росія у Європі і в Азії тепер поділена на декілька радянських республік, об'єднаних під центральною владою Союзу Радянських Соціалістичних Республік". Помітні очевидні протиріччя в процесі складання, коли відбувалися швидкі політичні зміни: на політичній карті Європи є Радянська Росія, Радянська

Україна, немає Білорусі, є незалежні Грузія та Азербайджан.

Рис. 34. Фрагмент із «Ситізенс атлас», Единбург, 1923

Кордони радянської України не відповідають дійсності і нагадують заплутані картографічні вправи 1919 р. (**рис. 35**).

Рис.35. Фрагмент із «Ситізенс атлас», Единбург, 1923

Ми це вже бачили на **рис. 28**: там лишається й "помилка Ріттіха" щодо Таврії. Етнографічна карта – традиційна ("малороси або русини"). А далі, на карті "Радянська Росія в Європі" є вже Білорусь (White Russia), Грузія, Азербайджан і Вірменія, які в легенді визначені як "незалежні радянські республіки". В решті випадків територіальні утворення визначені як "автономні республіки" та "трудові комуни". Кордони радянської України тут вже відповідають реальності (**рис. 36**). Приналежне Чехословаччині Закарпаття підписане на іншій карті як "Карпатська Рутенія". Автори атласу не вбачають протиріччя у тому, що державне утворення в ареалі малоросів-русинів у них називається "Україна" (але це триватиме потім доволі довго).

Рис. 36. Фрагмент із «Ситізенс атлас», Единбург, 1923

Внутрішні межі України в СРСР змінювалися після громадянської війни лише кілька разів: у 1925 р. посунув-

ся кордон з Росією у Донбасі передачею Шахтинського та Таганрозького округів Росії; у 1940 р. Молдавська АРСР (утворена перед тим з частини України у 1924 р.), перетворившись на Молдавську СРСР, трохи скоротилася на користь Одеської області; у 1954 р. до УРСР була передана Кримська область РРФСР. Решта територіальних змін відбувалася за рахунок тих інших держав, які у 1918–1923 рр. здобули собі українські етнічні терени із заходу.

Гучно заявлені факти "поневолення", "окупації", "загарбання" частин українського народу чужими державами (як би це не відповідало реаліям), надавали Радянській Україні в лексиконі тодішньої пропаганди виключне моральне право на об'єднання саме у своїх межах усіх "українських земель". Бо ж *назва "Україна" існувала лише на радянській території.* "Між вільними вільна" Радянська Україна мусила стати єдиним можливим національним домом для українців Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини. Було зроблено це, як ми знаємо, завдяки переділу сфер впливу у Східній Європі між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом у 1939-1940 рр. і згодом де-факто і де-юре підтверджених результатами Другої світової війни – тепер вже учасниками Антигітлерівської коаліції. Велика Британія та США, віддаючи половину Європи під радянську "залізну завісу" фактично залишали Сталіну свободу рук для проведення тих кордонів, які були зручні радянській геополітиці у її виключній сфері впливу і під тими гаслами, які вона вбачала за потрібне озвучити.

Чергове зникнення Польщі у 1939 р. не було визнаним на Заході, але відновленою вона була у 1945 р. вже з новою конфігурацією кордонів. Анексію Прибалтики у 1940 р. також не поспішали офіційно визнати, але після 1945 р. вона також замальовується у радянські кольори. "Права СРСР" на Бессарабію уходили коріннями в аналогічні "права" на неї Російської імперії, і тепер з молдаван можно було спробувати утворити нову "нерумунську" націю, територіально приєднану до її "державного ембріо-

ну" у вигляді Молдавської АРСР. Буковина ніколи не належала Росії, але містила українські етнічні землі, на які вже існував відомий "монополіст". Те ж саме стосувалося й чехословацького Закарпаття у 1945 р. В сучасній антиукраїнській пропаганді через усе це називають Сталіна "збирачем українських земель", котрі українці собі отримали у 1991 р. начебто без будь-яких історичних зусиль, як подарунок, аналогічний "безпідставному" переданню Криму Микитою Хрущовим до УРСР у 1954 р.

Втім, залишимо у даному разі осмислення "історичної ціни" радянської України та радянської доби для українців осторонь, оскільки той "український простір", котрий (як і "молдавський", "карело-фінський", "польський", "білоруський", "прибалтійський" та інші, здобуті та нездобуті Москвою) приєднувала залізною рукою радянська імперія, був "створений", "винайдений" та окреслений аж ніяк не нею. Він становив собою хоча й до пори не суверенну державу, – але країну з власним народом. Цей простір був окреслений та наповнений часово-просторовим і людським змістом раніше – у лихоліттях XVII–XVIII ст. та наукових дослідженнях XIX ст., коли врешті набули чіткої форми "українські землі". І скільки б не говорилося про здобутки радянського режиму, його просторова уява не виходила за межі тих кордонів, які нам відомі з III Універсалу Центральної Ради та меж ЗУНРу, а якнайширшими українські державні терени для історії, нехай і нетривалими, залишаться за часів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Европи: Уявлення, проєкти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. – Льв., 2007.

Багров Л. История картографии. М., 2004.

Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.

Бойко О. Формування території української незалежної держави в діяльності Української Центральної Ради (1917-1918 рр.). - К., 2007.

Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) // Регіональна історія України. – К., 2009. - №3.

Вавричин М. Гійом Левассер де Боплан – картограф України // Спеціальний і докладний план України з належними до неї воєводствами, округами і провінціями. - К-Льв., 2000.

Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV- перша половина XVII ст. - К., 2004.

Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах: кінець XVII - перша половина XVIII ст. К.: 2009.

Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. - К., , 2009.

Галушко К. Украинский национализм: ликбез для русских или кто и зачем придумал Украину. - К.: Темпора, 2010, 2012.

Гордєєв А. Карти-портолани XIII-XVII ст.: особливості та роль у розвитку картографії. — К., 2009.

Кабузан В. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения: 20-е годы XVIII в. – 1989. - М., 2006.

Карты галантного века. Шедевры картографического искусства из собрания Государственного Исторического Музея». М., 2011 (DVD)

Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — К, 1999.

Котенко А. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа» // Український історичний журнал. – 2012. – №2. – С.42-53.

Кравченко В. Ім'я для України // Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011.

Маслійчук В. «Від України до Малоросії»: регіональні назви та національна історія // Україна. Процеси наіотворення / Упор. А. Каппелер. К., 2011.

Найт Н. Наука, империя и народность: Этнография в Русском географическом обществе, 1845-1855 // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. Сост. П.Верт, П.С.Кабытов, А.И.Миллер. М., 2005. – С.155-198.

Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998.

Подосинов А. Восточная Европа в римской картографической традиции. – М., 2002.

Сосса Р. Історія картографування території України: підручник для студ. ВНЗ. — К., 2007.

Таїрова-Яковлева Т. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. // Український історичний журнал. - 2012. - №4. – С.67-73.

Фоменко И. Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII - XVII в. - М.. 2007.

Чекин А. Картография христианского средневековья. VIII-XIII вв. – М., 1999.

The Mapping of Ukraine. European Cartography and Maps of Early Modern Ukraine, 1550-1799. An exhibition

from the archives of the Ukrainian museum and private collections. Guest Curator Bohdan S. Kordan. - N.Y., 2008.

Kaiser R. Homeland making and the territorialization of national identity // Ethnonationalism in Contemporary World. - Rutlege, 2000. - P.229-247.

Smith A. The national constructing of social space // Progress in Human Geography. - 1983. - Vol.7. - P.502-518.

Schneider U. Die Macht der Karten. Sonderausgabe: Eine Geschichte der Kartographie vom Mittelalter bis heute. - Wien, 2006.

ЗМІСТ

Від автора .....

РОЗДІЛ 1
Україна до появи "України" .....

РОЗДІЛ 2
Від "України – Дикого Поля" до "країни козаків" .....

РОЗДІЛ 3
Через Малоросію до України .....

РОЗДІЛ 4
Боротьба за місце на карті .....

Вибрана бібліографія .....

Науково-популярне видання

Друкується за авторською редакцією